

Modern Türkiye’de Dinî Yapıların Çeşitliliği ve Nurculuk Örneğinde

Sosyal Proliferasyon*

Diversity of Religious Structures in Modern Türkiye and Social Proliferation in the Case of Nurculuk

Hasan SARI

Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı,
Hatay/Türkiyehasan.sari@mku.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0002-6355-4516><https://ror.org/056hcg41>

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 24/01/2026

Kabul Tarihi: 13/04/2026

Yayın Tarihi: 20/06/2026

Article Information

Article Type: Research Article

Received: 24/01/2026

Accepted: 13/04/2026

Published: 20/06/2026

Atıf

Sarı, H. (2026). Modern Türkiye’de Dinî Yapıların Çeşitliliği ve Nurculuk Örneğinde Sosyal Proliferasyon,
Antakiyat, 9(1), 20-45.

Citation

Sarı, H. (2026). *Diversity of Religious Structures in Modern Türkiye and Social Proliferation in the Case of Nurculuk*,
Antakiyat, 9(1), 20-45.

İntihal | Plagiarism

Bu makalede intihal taraması yapılmış ve intihal içermediği
teyit edilmiştir. intihal.net- TurnitinThis article has been scanned for plagiarism and it has been
confirmed that it does not contain plagiarism. intihal.net-
Turnitin

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Yazarın aynı zamanda dergi kurullarında görevli olması sebebiyle, makalenin hakemlik süreci devam ederken dergideki rolü askıya alınmış; çalışmanın değerlendirme sürecine erişimi engellenmiştir. Böylece çift taraflı kör hakemlik ilkesi korunmuş ve yayın etiği ilkelerine uygun hareket edilmiştir. Hasan SARI.

This study does not require ethics committee approval and the data used has been obtained from literature review/published sources. It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of the study and all studies used were indicated in the bibliography. Since the author also serves on the journal boards, the author’s role in the journal was suspended during the peer-review process of the manuscript, and access to the evaluation process was restricted. Thus, the principle of double-blind peer review was preserved, and the study was conducted in accordance with the principles of publication ethics. Hasan SARI.

Hakem Sayısı | Referees

İki Dış Hakem | Two External Referees

Değerlendirme | Review

Çift Kör Hakemlik | Double Blind Referee

Etik Bildirim | Complaints

ilahiyatdergi@mku.edu.tr

Telif Hakkı & Lisans | Copyright & License

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve
çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.The authors own the copyright of their work published in the journal
and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.

* Bu makale, yazarın Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı’nda, Prof. Dr. Mehmet Ali Kirman danışmanlığında hazırlanan ve 2023 yılında kabul edilen “Yeni Bir Nurcu Oluşum Olarak Hayalhanem” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

This article is derived from the author’s doctoral dissertation titled “Hayalhanem as a New Nurcu Formation,” prepared under the supervision of Prof. Dr. Mehmet Ali Kirman and accepted by Çukurova University, Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and Religious Studies, in 2023.

Özet:

Modernleşen ve dönüşen Türkiye’de dinî cemaat yapılarının organizasyonel çeşitliliğini ortaya koymak ve Nurculuk özelinde çoğullaşarak yayılma stratejisine karşılık gelen “sosyal proliferasyon” kavramını analiz etmek bu çalışmanın amacıdır. Nitel araştırma deseninin benimsendiği çalışmada, belirlenen kavramlar çerçevesinde betimsel analiz tekniği ile veriler çözümlenmiştir. Bu kapsamda dinî gruplar sosyolojisi literatürü, Said Nursî’nin eserleri, tarihsel veriler ve mevcut saha araştırmaları incelenmiştir. Araştırma bulguları doğrultusunda Türkiye’deki sırf dinî gruplar; “geleneksel tarikatlar, yeni dinî cemaatler ve dinî-siyasi oluşumlar” olarak üç ana kategoride tasnif edilmiştir. Yeni dinî cemaatler kategorisine giren Nurcu ekolün ise dinî hareket özelliği kazandığı iddia edilmiştir. Bu dinî hareketin metin merkezli yapısı ve değişen liderlik dinamikleri neticesinde “Yazıcılar, Okuyucular, Yeni Asya, Etnik Gruplar, Aczmendiler, Gülenistler ve Dijital Kuşak Nurcular” olmak üzere yedi ana fraksiyona ayrılarak çoğullaştığı görülmüştür. Bu araştırmayla, bölünmelerin bir dinî hareket için organizasyonel anlamda bir zayıflama değil; aksine tarihsel bağlam, teknolojik gelişmeler ve sosyo-kültürel şartlara uyum saikiyle bir yayılma stratejisi olduğu iddia edilmiştir. Sonuçta sosyal proliferasyon kavramının, dinî grupların modern toplumda bölünerek farklı toplumsal katmanlara nüfuz edebilmelerini ve sürekliliklerini sağlayabilmelerini açıklayan ve grup yapısındaki dinamik değişimi vurgulayan bir süreç olduğu kanaati hasıl olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Sosyal Proliferasyon, Nurculuk, Dinî Gruplar, Modernleşme

Abstract:

The aim of this study is to reveal the organizational diversity of religious community structures in modernizing Türkiye and to analyze the concept of “social proliferation,” which corresponds to a strategy of pluralizing expansion, specifically within the Nur movement. In this study, which adopted a qualitative research design, the data were analyzed using descriptive analysis techniques within the framework of the defined concepts. In this context, the sociology of religious groups literature, the works of Said Nursî, historical data, and field studies are examined. According to the research findings, purely religious groups in Türkiye are classified into three main categories: “traditional orders, new religious communities, and religious-political formations.” It has been determined that the Nur movement, which constitutes the focus of the study, has pluralized by dividing into seven main factions—namely “Yazıcılar (Scribes), Okuyucular (Readers), Yeni Asya, Ethnic Groups, Aczmendiler, Gülenists, and Digital Generation Nurcus”—as a result of its text-centered structure and changing leadership dynamics. It has been argued that these divisions do not represent an organizational weakening for a religious movement; rather, they constitute a strategy of expansion driven by historical context, technological developments, and adaptation to socio-cultural conditions. Ultimately, it has been concluded that the concept of social proliferation is a process that explains how religious groups can divide themselves in modern society, penetrate different social strata, and ensure their continuity, emphasizing the dynamic change in group structure.

Keywords: Sociology of Religion, Social Proliferation, Nur Movement, Religious Groups, Modernization

GİRİŞ

Aristo'nun tabiri ile insan "doğası gereği politik bir varlık"tır. Bir proje üstünde çalışan öğrencilerde bile zaman içinde rol farklılaşması, statü, yapısal haritalar görülmeye başlanacak ve kişiler arası zihnî sirayet gerçekleşecektir. Söz konusu mikro ölçekli gruplardan milyonlara varan kitlesel yapılara kadar toplulukların aldığı biçim, ilişki ağları, nitelikleri, etki biçimleri ve zihniyetleri toplumsal yapıyı oluşturmaktadır. Birey-toplum diyalektiği sonucu bireyde doğan ama onu aşan bir gerçeklik olarak ele alınması gereken yapı, bireyler ve gruplar arası etkileşimin bütün boyutlarını içerir ve süreklilik arz eder. Sosyalleşme, gruplaşma gibi söylemsel süreçler de Foucaultcu tabirle "dispositif"le oluşan toplumsal bütünlükte gerçekleşir.¹ Bireyin ya da grubun özellikleri, başarıları, hüsrancıları, umutları; içinde bulunduğu toplumun yapısı ile doğrudan ilintilidir. Farklı kültürler farklı yapı unsurları üretecek, bunun sonucunda bireylerin öyküleri de farklılaşacaktır. Mekâna göre değişen toplumsal yapı aynı zaman diliminde -her ikisi de din adamı olan- Batıda Thomas Aquinas'ı, Doğuda Mevlâna Celaleddin Rumî'yi toplumlarına kazandırmıştır. Zamana göre değişen yapı ise aynı toprak parçası üzerinde -her ikisi de siyasi aktörler olan- önce Fatih Sultan Mehmet'i sonra Mustafa Kemal Atatürk'ü tarih sahnesine çıkarmıştır.

Varlığını toplumsal ilişkiler içerisinde anlamlandıran insan, tarihsel süreklilik içinde farklı örgütlenme biçimleri ortaya koymuştur. Din de insanların birlikteliğini şekillendiren temel bir unsur olarak toplumun kültürel, siyasi ve ideolojik yapısında rol oynar. Nitekim din temelli gruplar, bazen toplumsal kurumlarla bütünleşerek bazen de özerk yapılar hâlinde toplumsallığa katkı sunmuştur. Bu bağlamda Tönnies'in cemaat ve cemiyet ayrımı, modern yaşamın geleneksel yaşam karşısındaki gruplaşma dinamiğini anlamak için temel bir çerçeve sunmaktadır. Ancak bir cemaat kategorisi olarak "sırf dinî gruplar"ın modern toplumlarda da varlığını sürdürdüğü gözden kaçırılmamalıdır. Dahası cemaat yapılarının öyle ya da böyle geleneksel bilişsel söylemlerini koruyarak modern yapı içinde yayılmaları bu çalışmanın ele aldığı konudur. Çalışmanın amacı ise bir asırlık kurumsal geçmişe sahip modernleşen Türkiye'de cemaat yapılarının genel bir fotoğrafını çekmek ve organizasyonel çeşitliliklerinin kategorik değerlendirilmesini yapmaktır. Bunun için proliferasyon (çoğullaşma-yaygınlaşma) kavramından yararlanılmış, yere ve zamana göre şekillenen dinî grup formları tasnif edilmiştir.

"Proliferasyon" terimi hücrelerin uygun koşullar altında hızla çoğalması sürecini tanımlar.² Kelime, Latince köklere dayanır. "Proles" (yavru) ve "ferre" (taşımak, üretmek) kelimelerinin³ birleşimine Fransızca *+s(i)yon* ekinin getirilmesi ile oluşur. Bu, kelimenin temel anlamını yani "yavrular üretmek" veya "çoğalmak" anlamını net bir şekilde ortaya koyar. Türkçemizde "araların oğul vermesi" deyiimi tam da bu anlamdadır. Çalışmada proliferasyon, biyolojideki çoğalma anlamından metaforik bir aktarım olarak, grup sayısının hızla artışına vurguyla fikrin/söylemin yayılması anlamında kullanılacaktır. Türkçe sosyoloji literatüründe

¹ Ferda Keskin, "Sunuş: Özne ve İktidar", *Özne ve İktidar* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2021), 18.

² Merriam-webster, "PROLIFERATION Definition & Meaning", *merriam-webster.com* (2025).

³ Latdict, "Latin Dictionary and Grammar Resources - Latdict", *latin-dictionary.net/* (2025).

yer yer kullanılan “sekteleşme” sözcüğü, “kilise-sekt” karşıtlığında da görüleceği üzere yayılmaktan ziyade ayrılığa işaret etmektedir. Esasen yayılma, çeşitlenme, dallanma, çoğalma ve artış anlamlarının hepsini içeren teknik ve değer-bağımsız bir kavramlaştırma ile proliferasyon, Türkçe karşılığı olan “çoğalmaya” tercih edilmiştir. Sosyal proliferasyon, organizasyon teorisi bağlamında, bir yapının merkezî bütünlüğünü koruyarak alt birimlere ayrılması şeklinde tanımlanabilir. Bu süreç, yapının farklı çevresel koşullara uyum sağlamasına, sürekliliğini korumasına ve etki kapasitesini genişletmesine imkân tanır.

Mevcut bilimiz dâhilinde proliferasyon, Türkçe sosyal bilim literatüründe kullanılmamıştır. İngilizce kaynaklarda sosyal medya kullanımı ve silahların yayılımı anlamında yaygın kullanımı söz konusudur. Ancak bu çalışmadaki gibi organizasyon ve toplumsal hareketler sosyolojisinde kullanımına rastlanmamıştır. Nihayetinde amaca uygun olarak kendine mahsus özellikleri ile özgün bir örneklik teşkil eden dinî grupların çoğullaşmasını ve yaygınlaşmasını bu kavramla karşılamının uygun olacağı kanaati hâsıl olmuştur.

Sosyal proliferasyonu örnekleyen Nurculuğun tarihi seyir içerisinde dönüşümü ve çeşitlenmesi betimsel analiz tekniği ile irdelenmiştir. Çalışma sonuç olarak Nurculuğun hem klasik tarikat yapılarından hem de modern dinî cemaatlerden farklılığını ortaya koymaktadır. Postmodern toplumsallığın getirdiği çoğullaşmayla, açık ve farklı sosyo-kültürel alanlara uyarlanabilir bir dinî organizasyon olduğu vurgulanmıştır. Nurculuğun günümüzde siyasi, kültürel ve kuşaksal boyutlarda çoğullaştığı, küreselleşme ve medyalasma süreçlerinden de etkilenirken yaygınlaşarak yeni ve farklı görünümlemlerle yoluna devam ettiğine dikkat çekilmiştir.

YÖNTEM

Toplumsal yapıların değişimi konusunda yapılacak araştırmalar, esas çalışma alanı olan sosyolojinin yanında tarih bilgisine de ihtiyaç duyar. Zira dinî organizasyonlar, toplumsal düzenin korunmasında başat bir rol üstlenirken değişen tarihsel, siyasi ve kültürel koşullara uyum sağlayarak varlıklarını sürdürmüştür. Türkiye örneğinde bu süreç, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişte yaşanan dönüşümlerle birlikte tarikatlardan modern dinî cemaatlere, hatta dijital din cemaatlerine uzanan geniş bir çeşitlilik sergilemiştir. Ancak uzun bir periyodu betimlemenin zorluğu sebebiyle çalışma, Türkiye’de ortodoksiyi temsil eden Sünnî dinî grupların görünüm ve işlevleri ile sınırlandırılmıştır. Dinî grupların motivasyon kaynağı olarak değerlendirilebilecek Cumhuriyet öncesi ise çalışmaya dahil edilmemiştir. “Modern” sözcüğü “yenilenmiş, çağdaş” anlamıyla Türkiye Cumhuriyeti’ni niteleyen değer yüklü bir kelimedir ve Türk siyasasının Batı medeniyet dairesine dahil olma arzusunu vurgulamaktadır.

Batıda dinî gruplar için kilise, sekt, dominasyon, kült ve yeni dinî hareket vb. kavramlar kullanılsa da bunların Türkiye’de karşılığı büyük oranda bulunmamaktadır. Bu sebepten Türkiye sosyolojisine daha uygun düşen kavramlaştırmalardan tarikat ve cemaatlerden hareket edilmiş, nispeten daha geniş bir anlam içeren ve öze ilişkin itikadî farklılığı vurgulayan mezhepler konu dışında bırakılmıştır.

Yöntem açısından çalışma, nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde yürütülmüştür. Veriler, literatürden hareketle oluşturulan kavramsal çerçeve doğrultusunda betimsel analiz tekniğiyle çözümlenmiştir. Öncelikle geniş kapsamlı bir literatür taraması yapılarak, din sosyolojisi, cemaat teorileri, tarikat-cemaat karşılaştırmaları ve modern dinî hareketler konularında yazılmış akademik kaynaklar incelenmiştir. Ardından Said Nursî'nin eserleri, dönemin gazete arşivleri ve Nurculuk üzerine mevcut saha araştırmaları incelenmiştir. Hem tarihsel olaylar hem de ideolojik söylemler üzerinde durulmuş; Nurculuğun doğuşu, yayılış biçimi, liderlik anlayışı, farklılaşma-yaygınlaşma-çoğullaşma (proliferasyon) süreçleri ve günümüzdeki yansımaları çok boyutlu bir bakış açısıyla analiz edilmiştir. Böylelikle çalışma hem Türkiye'deki dinî organizasyon tiplerini genel hatlarıyla sınıflandırmakta hem de Nurculuk örneği üzerinden modern dinî hareketlerin nasıl tarihsel bağlam, ideolojik hedefler, sosyo-kültürel şartlar ve teknolojik gelişmeler ışığında evrildiğini irdelemektedir.

1. Bir Kültür Bileşeni Olarak Dinin Organize Oluşu

Din başat kültür unsuru olduğu gibi aynı zamanda bir yapı unsurudur ve hatta yapı kurucu olarak iki önemli işleve sahiptir. Biriyle bireyin ahlaki ve manevi dünyasını kurarken diğeriyle toplumdaki siyasi, kültürel, ideolojik yapıya tesir ettiğini görürüz. Bu durumda sosyalleştirilen dinin, bir nevi biçimlendirilmiş din olduğunu söylemek mümkündür.⁴ Dinî yapının sürdürülebilmesi ve yeni kuşaklara taşınması için çoğunlukla “gruplaşmalara” ihtiyaç duyulmuştur. Bu gruplar, sosyal kurumlarla bütünleşik bir görünüm arz edebileceği gibi toplumsal yapının dışında özerk şekillerde de biçimlenebilir. Nitekim Müslümanlarda belirli bir ruhban sınıfı oluşmazken bazı Hristiyan toplumlarda halk ile din adamları sınıfı kesin hatlarla ayrılmıştır. Yine de Müslüman toplumlarda değişen şartlara göre din adamlarının ve dinî grupların otoritesinde yükseliş ve gerileyişlere şahitlik edilmektedir. Her hâlükârda dinî gruplar, tarih boyunca dinî sosyalleşmenin etkili ve göz ardı edilemez bir parçası olmuştur.

Din, psikolojik işleviyle fertlerin şahsiyetlerini parçalanmışlıktan korurken tutarlı ve bütünleşik bir kültür durumuyla da inananlarının sosyal hayatta varlığına güç katar. Zor zamanda paylaşılan bir sığınağın olduğunu bilmek, bireyler arasındaki mesafeyi de azaltır. Belli yaşamsal amaçları gerçekleştirebilmek için bir araya gelen, fizyolojik-biyolojik bir determinizmin işlediği; İbn Halduncu tabirle *nesep asabiyetine* dayalı aile, klan, soy gibi yapılar; evrene ve kendi varoluşlarına dair söylenceleri kuşaktan kuşağa aktarmakla, manevi yönden tatmin edici ritüelleri aralarında paylaşmakla dinî grup vasfını *doğal olarak* kazanmış olurlar. Bunun yanı sıra insanoğlu doğal grupları aşip farklı bağlantılar kurarak din duygusunu paylaşabileceği, *sebep asabiyetine* dayalı özel yapılar da oluşturmuşlardır. Bunlar ise “sırf dinî örgütler”dir.⁵ Nitekim insanların birçoğu doğal dinî gruplarda kazandığı *kolektif şuuru* bu ikincil yapılara girerek pekiştirme yoluna gitmektedir.

⁴ Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, çev. Battal İnandı (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1987), 14.

⁵ Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, 17-23.

Sosyoloji literatürünün erken döneminde kabul görmüş bir başka ikili tasnif, Tönnies'in cemaat-cemiyet ayrımına dayanır. Tönnies "cemaat" ile daha özel, büyük ölçüde kişisel, yakın ve süreklilik arz eden insan ilişkilerini kasteder. Nitekim modern şehirlerin olmadığı pre-modern dönemde, yüz yüze samimi ilişkilerle biz duygusunun görüldüğü gruplar bulunmaktadır. Cemaat; içtenlikle benimsenmiş bir mekânda, ortak duygu ve düşüncelerin doğal bir şekilde ifadesine dayandığından dinî sosyalleşmeyi de kolaylaştırır. "Cemiyet" ise toplum, örgütlenme, birlik vs. çağrıştıracak şekilde kullanılmış; böylece modern kent hayatının kişisellikten uzak, yapay ve geçici ilişkileri tasvir edilmiştir.⁶ Batı toplumlarının sanayi devriminin etkileriyle hızla modernleşmesi; birincil toplumsal ilişkileri aşındırıp cemaat hayatını geriletirken biçimsel rasyonalizmin soğuk ama sistemli bir yansıması olan cemiyet hayatı ön plana çıkar. Comte, bu dönemde pozitif "düzen ve ilerleme" paradigması ile toplumsalın dönüşümünü analiz eder ve *kaybedilen cemaati* sosyal statikte, *yeniden üretilecek olan cemaati* ise sosyal dinamikte tasavvur eder.⁷ Bugün kentleşme ve farklılaşma etkisi altında Tönnies'in cemaati ortadan kalkmamış, eylemsellik ve amaçlılık motivasyonunun baskın hale gelmesiyle modern organizasyon tipine meyletmiştir. Farklılaşmanın etkisiyle cemaatler; vasıflarına göre iktisadi, siyasi, entelektüel, dinî vb. temellere göre ayrılmıştır. Sonrasında kavramın dine dair muhteviyatını birçok sınıflama girişi olurken bunlardan biri de "dinî cemaat" in meydana geliş şekline göre yapılan beşli tasniftir:⁸

- a) Bilgin-talebe ilişkisi üzerine kurulan cemaatler,
- b) Şeyh-mürît ilişkisi üzerine kurulan cemaatler,
- c) Müminler topluluğu üzerine kurulan cemaatler,
- d) Mezhep birliği üzerine kurulan cemaatler,
- e) Tarikat birliği üzerine kurulan cemaatler.

Bilindiği gibi klasik sekülerleşme teorisine göre modern kentlerin ve bilimin yükselişi ile dinî düşünce ve dinî gruplar işlevsiz kalacaktı. Nitekim modern paradigma, kamusal alandan dışlayıp belli mekânlara hasretmek suretiyle dine biçtiği kısıtlı rolü, dinî cemaatler için de uygulamıştır. Oysaki insanın anlam arayışı, farklı formlar kazanarak devam etmektedir. Kendini eksik hisseden modern özne, manevi boşluğunu doldurmak için arayışlara çıkarken aynı zamanda yeni dinî hareketlerin beslendiği kaynak haline gelir. Öyle ki hızlı değişimler yaşayan toplumlarda yetersizlik hissi ile açıklanabilecek "itiraf edilemeyen cemaat" olgusu ortaya çıkmıştır.⁹ Nitekim cemaat tarzı birliktelik, sahip olduğu bu deşarj imkânı ile modern dönemin cemiyeti içerisinde de varlığını devam ettirebilmiştir. Sosyal kimlik merkeze alınacak olunursa "bir kişi eğer kendisini bir gruba ait hissediyor ve bu aidiyetinden memnuniyet duyuyorsa

⁶ Martin Slattey, *Sosyolojide Temel Fikirler*, ed. Ümit Tatlıcan - Gülhan Demiriz, çev. Özlem Balkız, Özdemir, Cevdet (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2018), 59-60.

⁷ Mustafa Günerigök, "Cemaat Sosyolojisi: Bir Kavramın Tarihsel Serüveni", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/5 (07 Ekim 2019), 290.

⁸ Gustav Mensching, *Din Sosyolojisi: Din, Kültür ve Toplum İlişkileri*, çev. Mehmet Aydın (Konya: Literatür Yayınları, 2012), 23.

⁹ Maurice Blanchot, *İtiraf Edilemeyen Cemaat*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1997), 18.

sağlam bir sosyal kimliğe sahip” demektir.¹⁰ Ne var ki pre-modern ve modern dönemin cemaatine kıyasla cemaat olgusunda dil ve kültür planında bariz yapısal farklar meydana gelmiştir. Postmodern dönemde cemaat nostaljisi adeta yeniden keşfedilmiş; yarı-cemaat (MacIver), sembolik cemaat (Hunter), sınırlı sorumluluk cemaati (Janowits ve Greer) gibi kavramlaştırmalarla cemaat, sosyal bilimlerin gündemine tekrar oturmuştur.¹¹

Cemaati; aynı inanç, duygu, düşünce, öğreti ve ideoloji etrafında bir araya gelen insanların oluşturduğu, zor dağılan topluluk şeklinde tanımlamak mümkündür.¹² Sosyoloji literatüründe bu şekilde geniş anlamı ile kullanılsa da Türkçenin günlük kullanımında cemaat sözcüğünün dinî gruba hasredildiği belirtilmelidir. Öyle ki cemaat, birtakım sosyopolitik endişelerle beraber geleneksel çağırışından dolayı geçmişi ve dini imlediğinden seküler kamuda kaçınılan bir sözcük haline bile gelmiştir. Bu çalışmada Türkiye’de yaygın kabul gördüğü haliyle kavram, bu dinî istilah ile kullanılacaktır.

Bireylerin sığınabilecekleri dinî-manevi “adalar” olarak kabul edilebilecek cemaatlerin/sırf dinî grupların kendiliğinden oluşması beklenemez. Bunun için genellikle kurucu bir liderin ve onun karizması çevresinde halkalanan takipçilerinin teşekkül etmesi gerekir. Cemaat oluşumuna yol açacak zeminde ortak amaç fikri, yardımlaşma ihtiyacı, sorumluluk paylaşımı, kimlik direnci, iktisadi kaygılar vb. durumlar önemli roller oynar. Bu etkileşimlerin meydana gelmesi için makul bir süreye ihtiyaç vardır. Zamanı anlamlı şekilde paylaşan insanlarda, coşku ve heyecanı ortaklaşa yaşama (duygudaşlık) tecrübesini kolaylaştıran *etkin ve soyut bir enerji*, grup duygusunu¹³ pekiştirmekte ve grup kavramını yığından ayırmaktadır.

Modern çağırışımı olan ‘örgüt’ (organizasyon) kavramında ise ortak amaç etrafında bir araya gelmiş, bir işi gerçekleştirmek/başarmak isteyen kişiler veya kurumlardan oluşan hiyerarşik yapı ya da teşkilat karşımıza çıkar. Burada sıkı örülmüş ilişkiler ağı ve kurallar sisteminden bahsedilebilir. Görüldüğü üzere örgüt, cemaat kavramına oldukça yakın bir anlamı haizdir. Ancak sözcüğün modern dönemin çalışma koşullarına ve üretim ilişkilerine yönelik kullanıldığı ve belli mesleki yapılarda tercih edildiği görülmektedir. Nitekim örgüt olmanın gerekçelerinden biri de önemli bir bilginin hızlıca yayılmasını sağlamaktır. Bu sebeple cemaatin oluşumunda öncelikli olmayan medya teknikleri, örgüt dendiğinde hayati önem taşır. Bu durumda örgüt içi spesifik haberleşme teknikleriyle Millî Eğitim Bakanlığında çalışan öğretmenler bir eğitim örgütü oluşturur. Benzer şekilde Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı çatısı altında faaliyet yürüten din görevlileri de formal dinî örgüte örnektir. Aynı zamanda pre-

¹⁰ Asım Yapıcı - Kadir Albayrak, “Ötekini Algılama Bağlamında Dinî Gruplar Arası İlişkiler”, *Dini Araştırmalar* 5/14 (01 Haziran 2002).

¹¹ Ramazan Yelken, *Cemaatin Dönüşümü, Geç Modern Dönemde Cemaat Sosyolojisi* (Ankara: Vadi Yayınları, 2015), 234-235.

¹² Adem Efe, *Dini Gruplar Sosyolojisi: Isparta Örneği* (Fatih, İstanbul: Dönem Yayıncılık, 2015), 298.

¹³ Gene A. Fisher - Kyum Koo Chon, “Durkheim and the Social Construction of Emotions”, *Social Psychology Quarterly* 52/1 (1989), 1-9.

modern dönemden köklerini alan geleneksel dinî grupların bazılarını da bugünkü modern hayata ve medya sistematiğine sağladıkları uyum dolayısıyla örgütten saymak mümkündür.

Günümüzün karakteristik özelliği küreselleşmeye ve bireyin özerkleşmesine koşut olarak oluşan üretim-tüketim pratikleridir. Örneğin sonuç odaklı toplumsallıkla “toplam kalite yönetimi”, tüm örgütsel yapılar için referans gösterilmiştir. Eğitim politikalarında bile müşteri memnuniyeti odaklı bu tarz piyasa anlayışı geçerli görünmektedir. Nitekim öğretmenler için de kalite yönetimi seminerleri düzenlenmiştir.¹⁴ “Yeni dinî cemaatler” olarak anılan¹⁵ yapılar ise siyasi-ekonomik işlevlerini öne çıkararak piyasa modeline uyum sağlamakla yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Bugün için birçok dinî grubun rasyonel çıktılar hedefleyen şirketler gibi yönetildiği söylenebilir. Günümüz toplumlarında görülen ekonomik değişimlerden modern öznenin radikal biçimde etkilenmesi modern cemaat görünüşleri ile alakalıdır. Tüketim kültürünün hayat tarzları ve kimlik inşasında vücut bulması, dindarların ve dinî örgütlerin de “kapitalizme eklemlenmesi”ne¹⁶ yol açmıştır.

“Dinî hareket” kavramına gelinecek olunursa tek tek bireyleri hedef almakla beraber grupları aşan bir “kendiliğindenlik” öncelikle belirtilmelidir. Hareketi; bir bireyde doğrudan grup bağlayıcılığı olmayan düşünce, anlayış ve ideolojiler olarak tanımlamak mümkündür. Buna göre tasavvuf, örneğin Nakşibendilik bir dinî harekettir. Somut tarikat yapılanmaları, örneğin Erenköy cemaati ise bir dinî grup olarak ifade edilmelidir.¹⁷ Örgüt ise hareketin eylemli bileşenidir; bir hareket, birçok örgüt ve derneği içerebilir.¹⁸ Toplumsal hareketler; 18. yüzyılda elit kitlenin 19. yüzyıldan itibaren ise köylü, esnaf, işçi gibi alt sınıf olarak görülenlerin eylemleri ve örgütlenme biçimleri süreklilik arz etmeye başlayınca konuşulmaya başlanmıştır.¹⁹ 20. yüzyılın ikinci yarısında bireyselliğin sosyal ve ekonomik liberalleşme eşliğinde genel geçer bir değer kazanmasıyla toplumsal hareketler kavramına yeni bir paradigmadan bakılmaya başlanmış, politik bagaj bir anlamda paranteze alınarak hareketler, küresel ve kitlesel planda konuşulur olmuştur.

Kritik bir soru olarak literatürde yer etmiş bir başka kavram olan sivil toplum zaviyesinden dinî gruplara yaklaşılabılır mı? Özetle dinî gruplar “sivil toplum örgütü” müdür? Bu soruya yönelik ülkemizde iki yaklaşım sergilenmektedir. İlk yaklaşıma göre, İslamiyet toplum içinde Durkheim’in ikincil yapı dediği örgütlenme biçimine set çeker.²⁰ Dolayısıyla dinî alan dâhil sivil toplum, Müslüman toplumlarda geliş(e)memektedir. Sivil toplumun temelindeki “bölünmenin İslam’da toplumsal bir veri olarak değil günah olarak algılandığı” bile

¹⁴ Nezahat Güçlü - Bahadır Gülbahar, “Türk Eğitim Sisteminde Toplam Kalite Yönetiminin Uygulanması”, *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 13 (04 Aralık 2010), 226-239.

¹⁵ Mehmet Ali Kirman, “Türkiye’de Toplumsal Değişme ve ‘Yeni Dinî Cemaatler’”, *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 1/2 (15 Ekim 2004), 61-77.

¹⁶ Abdullah Özbolat, *Kapitalizme Eklemlenme: Dindar Orta Sınıfta Tüketim Kültürü* (Adana: Karahan Kitabevi, 2015), 10-15.

¹⁷ Vejdi Bilgin, *Din ve Toplum - Din Sosyolojisine Giriş* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2021), 117.

¹⁸ Alev Erkilet, *Orta Doğu’da Modernleşme ve İslami Hareketler* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), 42.

¹⁹ Aslı Aydemir, *Toplumsal Hareketler ve Sosyal Medya* (İstanbul: Kriter Yayınevi, 2020), 6.

²⁰ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 71.

belirtilmiştir.²¹ Bu sebeple dinî gruplardan da modern sivil toplum kuruluşu (STK) performansı beklenmemelidir. Öyle ki bazı dinî gruplar belki de modern devlet mantığını kavrayamamaktan, bilinçli ya da bilinçsiz olarak devlet yerine kendilerini ikame etmeye çalışırlar. Diğer yandan devlet ile birey arasında aracı kurumlar niteliğini haiz dinî görünümlü sivil toplum kuruluşları olabileceğini söyleyenler de vardır.²² Bu görüşe göre devlet aygıtı karşısında dayanışma sağlayan dinî dernekler kurulabileceği gibi geleneksel dinî grupların dernekleşmesi ile de sivil topluma dâhil olunması mümkündür.

Geleneksel Türk toplumunda dinî gruplar düzenleyici ve kontrol edici işlevi ile ön plana çıkarken çeşitli politik iddialarla düzen bozucu, disfonksiyonel durumlara da rastlanmaktadır. Modern STK'ların üstlendiği birey ile devlet arasındaki "tampon konum" burada söz konusu değildir. Zira tarihsel bir varoluş biçimi olarak birey ve ulus-devlet anlatıları, geleneksel dinî söylemde mevcut değildir. "Polis", modern devlet olarak Machiavelli'nin "Prens"te anlattığı şekliyle 16. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'da nüfus üzerinden toplumsallaşmaya başlamıştır.²³ Bugün halen modern devletin ulaşamadığı yerlerde kökleri eskilere dayanan dinî yapılar varlığını sürdürmekte, üstelik seküler kesimde bir gerilime yol açmaktadır. Sivil toplum ve demokrasi etrafında yaşanan tartışmaların sadece seküler ve dindar kesim arasında değil dindarların kendi aralarında da sürdüğü iddia edilebilir.²⁴ Modernite hiç şüphesiz toplumun geleneksel yapısına yönelik ciddi meydan okuma ve değişimler gerçekleştirmiştir. İnsanlar eskiden mezhep ve soyuna göre aidiyetini izhar etmekten sakınmazken bugün partiler, dernekler, kulüpler, futbol takımları ve internet grupları gibi yeni aidiyet bağları geliştirilmiştir. Türkiye'nin modernleşme sürecinde de seküler elitler tarafından "bahçedeki ayırsız ot" olarak görülen dinî gruplar, sosyal bilimcilerin gündemini uzun süre meşgul etmeye devam edeceğe benzetilmektedir.

2. Türkiye'de Cemaat ve Tarikat Yapıları

Türkiye'de yaygın olarak paylaşılan İslamiyet'e göre -diğer dinlerde de olduğu gibi- "din kardeşlerinin birliği", dinî grupların varlığındaki temel motivasyondur ve dinin temel kaynaklarınca teşvik edilen bir durumdur. Sosyolojik sonuçlar doğuran bu yönelim; "ümme, millet, cemaat" kavram seti ile ilmihal kitaplarında olumlu anlamlarla kodlanmıştır.²⁵ Esasen cemaat kelimesi Kuran'da bugünkü anlamı ile geçmemektedir. "Cami, cuma, cem, mecma, mecmu, içtima" gibi kalıplar halinde isim olarak gelse de daha çok fiil kalıbında kullanıldığı görülür. Ayrıca topluluk anlamında, olumsuz çağrışımları olan "tefrika, fırka" kelimelerinin yanı sıra çeşitli anlamlara gelecek şekilde "hizip" ve "ahzap" da kullanılmaktadır.²⁶

²¹ Ali Yaşar Sarıbay, *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam* (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2014), 259.

²² Yasin Aktay, *Postmodern Kavşakta Din ve Sivil Toplum* (İstanbul: Tezkire, 2015), 399; Sıbğatullah Kaya, *Sosyoloji ve Din Açısından Cemaatler* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2020), 121; Mustafa Talas, "Sivil Toplum Kuruluşları ve Türkiye Perspektifi", *Türklük Bilimi Araştırmaları* 29 (01 Mart 2011), 390.

²³ Michel Foucault, *Özne ve İktidar*, çev. Işık Ergüden - Osman Akınhay (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2021), 107-113.

²⁴ Elisabeth Özdağ, *İslâmcılığın Türkiye seyri: Sosyolojik bir perspektif* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 88.

²⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali* (İstanbul: Nuh Yayıncılık, 2015).

²⁶ Faruk Tuncer, "Kur'an-ı Kerim'de Sosyal Grup İfade Eden Kelimelerin Nüzul Sürecindeki Değişimleri", *Ekev Akademi Dergisi* 16/53 (2012), 3,16.

"Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı yapışın; bölünüp parçalanmayın... İçinizden, hayra çağıran, iyiliği emreden ve kötülükten meneden bir topluluk bulunsun. İşte onlar, kurtuluşa erenlerdir. Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayınız..."²⁷

"Allah'ın yardımı cemaatle (toplulukla) beraberdir."²⁸

İslam'ın temel kaynaklarından alınan yukarıdaki ayet ve hadisten çıkarabileceğimiz önemli bir sonuç dinî birliği oluşturan toplumsal varlıktan ayrılmamak gerektiği; istenilen, beklenen ilahî yardımın toplu halde durmakla mümkün olacağıdır. Mahiyeti ne olursa olsun örgütlenmeler, bireylere yalnız başlarına ulaşamayacakları bir güç potansiyeli kazandırır ve sosyalleşmeyi teşvik eder. Mekke'de, risaletin ilk yıllarında Peygamber etrafında yaşanan toplumsal şekillenme de bir nevi yapısal ve işlevsel *birlik/bütünlük* halidir. Üstelik İslam'ın dizayn ettiği toplulukta içe dönük bir şahadet başlangıcı dışında -ki bunun için de başkasının teklifi gerekir- İslam'ın şartları olarak görülen namaz, oruç, hac vb. esaslar; cemaat birlikteliğini tesis edecek ritüellerdir.

Arapça menşeli bir sözcük olan cemaat, Gökalp'ten beri sosyoloji literatürümüzde "topluluk" anlamıyla kullanılagelmıştır. Batı dillerindeki karşılığı *community* (İngilizce) ve *communaute* (Fransızca) şeklindedir. "Cem olmak" ve "cemaat" sözcüklerinin Türkçedeki geçmişi, Türklerin İslam'ı kabulüne kadar götürülebilir ve topluluğa göre dine ilişkin önemli bir nüans farkı içerir. Kan bağına göre şekillenen Türk boylarında ise bugünkü cemaat formuna benzer budun (bütün) kelimesi kullanılırdı. Ayrıca topluluk sözcüğünün kökü olan "top" da insan bütünlüğünü ifade sadedinde kullanılmış olmalıdır. Ordu/asker kültürüne sahip olan Türkler bugün askeri terminolojide kullanılan tümen, tabur kelimelerinin yanı sıra tuğ'dan türeyen tugay'ın da mucididirler. "Ul"dan türeyen ulus/ülüş, zihinlerde topluluk anlamı verse de bugünkü kullanılan özel anlamıyla cemaat sözcüğüne uzak düşmektedir.

İslam'da referans alınan en büyük "fikir cemaati", diğer bir deyişle müminler topluluğu üzerine kurulu cemaat "ümme" şeklinde adlandırılır. Ancak çok boyutlu yapı ve çeşitli sosyal gerçekliklerin yansıması olarak yakınsak ilişkiler neticesinde başka dinî gruplar da oluşmuştur. Yine ümme çatısı altında "fırka" adıyla kaydedilen grup farklılaşmalarından bahsedilebilir. İtikadi ve ameli mezhepler ve çeşitli itizal hareketleri sonucu oluşan dinî-siyasi gruplar bunlardandır. Taşındıkları iddianın derecesine göre ana bünyeden farklılaşan ve çoğu zaman dinî bilgiye vukufiyetini ispat etmiş liderler etrafında oluşturulan inanç halkaları, tarih boyunca sosyal yapıda değişik görünümeler arz etmiştir. Dindarlar; yaşananlardan memnuniyetsizlik ifadesi ya da dini daha iyi yaşama kaygısıyla diğer halk katmanlarından kendilerini ayırtmış, genel halk kitlesinden farklı bir kimlik kazanma yoluna gitmişlerdir. Her ne kadar Nakşibendilikte olduğu gibi "Halk içinde, Hak'la beraber" ilkesi geliştirilmiş olsa da daha çok

²⁷ *Kur'an Yolu Meâli*, çev. Hayrettin Karaman – Muzaffer Çağrı – İbrahim Kâfi Dönmez – Sadrettin Gümüş (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), Âl-i İmrân 3/103-105.

²⁸ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-sahîh (Sünenü't-Tirmizî)*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), "Fiten", 7 (No. 2166).

“Halktan uzak, Hakk’a yakın” bir tarz belirleyip sosyal hayattan tecrit anlamına gelecek biçimde dünya işlerinden (masivadan) uzaklaştıkları, hatta zaman zaman sosyal kapanma örneği sergiledikleri görülmüştür.²⁹ Günlük hayat pratiklerinden uhrevi inançlara ve ritüellere değin birtakım farklılıklar barındıran ve daha çok kurucularının isimleri ile anılan (Yesevî, Bektaşî, Mevlevî, Kadirî vb.) bu yapılar Müslümanlar arasında *Allah’a ulaştırın yol* anlamında “tarikat” ismiyle anılmışlardır. Sırat-ı müstakim (doğru yol) derinliğinde bir tefekkür ile büyük bir azim ve çaba gerektiren “büyük cihad”ı (nefis terbiyesini) tatbik etmek gayesinde oldukları iddiasını taşıyan bu gruplar zamanla kurumsallaşarak bugünkü şekillerini almışlardır.

Tarikatlar da sosyolojik anlamda cemaattirler. Fakat onları cemaatin hususi bir şekli olarak düşünmek gerekir. Türk tarihi boyunca tasavvuf doktrini ile yoğrulan tarikatlar önemli fonksiyonlar üstlenmişlerdir. Bu fonksiyonlardan biri de kıtlık, afet, savaş gibi darlık zamanlarında insanların ihtiyaç duydukları dayanışmaya katkı sağlamaktır. Ayrıca Anadolu’nun Türkleştirilme ve İslamlaştırılma sürecinde *alperenlik* geleneği ile motivasyon kaynağıdır. Hızlı toplumsal değişimlerde ise toplumun statik yönü ağır basan denge sağlayıcısı olmuşlardır. Süreç içinde bazı disfonksiyonel özellikler edinip ayrışmalara ve isyanlara kaynaklık eden tarikatlar da görülmüştür. Ancak bu tarz ayaklanmaların çoğu, dinî değil siyasî boyutuyla ele alınabilecek ideoloji üretememiş hadiseler olarak görülebilir.

Bugün ülkemizde yaygın olan Nakşibendilik, Süleymancılık ve Nurculuk ekolleri, doktrinel olarak İmam Rabbani ve Şeyh Halid’in din anlayışından beslenmektedir.³⁰ Şeyh Halid el-Bağdadî (ö. 1827) adlı Nakşibendî şeyhi, Avrupa tehdidi karşısında Müslümanları birlik fikrine davet etmiştir. Ondan sonra tarikat karakteristiği olarak Nakşibendilik siyasal tepkiler vermeye yatkın hale gelir. Osmanlı yönetimini meşrulaştırmak için kullanılan ve tarihi derinliği olan “din ü devlet” terkibi, burda “din için devlet” düşüncesi haline gelmiş ve bu siyasal doktrin Türkiye’de halen dindarların zihniyetini belirleyen ana temalardan biri olmuştur.

Tarikatlar, formel bir yapıya sahip medreselere oranla eğitim anlayışında da farklılık göstermişlerdir. Tekke mensupları pratik olan gündelik bilgiyi edinmekle yetinip “ledunnî ilim” denen Tanrı vergisi bilginin kalbe doğması ile yol alacaklarını düşünürler. Okumak, dinlemek ve tecrübe etmek şeklindeki “kesbî ilim” ise medreselerde mümkündür. İlmî konulara bakıştaki bu tekke-medrese ikiliği biçim değiştirmiş bile olsa halen sürmektedir. Isparta ili örneğinde yapılan bir çalışmada tarikatların eğitim oranının düşük olduğu ve orta yaş üzerine hitap ettikleri gözlemlenmiştir. Bu saha çalışmasına göre dine ilişkin bilgilenmesini tasavvufi halk kitapları ve ilmiyelerden edinen tarikat müntesipleri; sosyo-kültürel, bilimsel ve teknolojik şartlara uyum sağlamakta zorlanan genellikle orta yaş ve üzeri insanlardan oluşmaktadır.³¹

Türkiye’de dinî grup yapılarını etkileyen bir diğer etken de Batı’daki siyasal ve toplumsal gelişmelerdir. Yakın Çağ düşüncesinde derin izler bırakan Reform hareketlerinin ardından

²⁹ Hasan Sarı, “XI. Yüzyıl Orta Asya Türk Toplumundaki Zümreleşmeye Kutadgu Bilig’den Örnekler”, *Dinî ve Eğitsel Açılardan Kutadgu Bilig*, ed. Rıdvan Demir - Ramazan Diler (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2023), 175.

³⁰ Adem Efe, “Kolektif Dindarlık Türü Olarak Tarikat/Cemaat Dindarlığı”, *İslami Araştırmalar* 28/3 (2017), 296.

³¹ Adem Efe, “Kolektif Dindarlık Türü Olarak Tarikat/Cemaat Dindarlığı”, *İslami Araştırmalar* 28/3 (2017), 296.

Avrupa’da bir yandan mezhep, sekt tarzı gruplarla çeşitlilik ve nicelik artarken bir yandan da dinden özerkleşen laik bir yapılaşma başlamıştır. Dogmatik inançlara karşın akılcılığı savunan “aydınlanma düşüncesi” zamanla tüm kıta Avrupa’sına yayılmakla kalmamış en yakınındaki Osmanlı hinterlandının Selanik, İstanbul gibi kültür merkezlerine de sirayet etmiştir. Bir düşünsel değişim ajanı olarak “Batı aydınlanması” Osmanlı ülkesinde başta dindar çevreler olmak üzere, kolaylıkla muarızlarını bulmuştur. Dışsal örtüsünden yoksun bırakılmış ancak hayatietini devam ettiren din,³² Türk modernleşmesinin bugün dahi başat gündemi olarak görülebilir. Bu minvalde *sol* ve *sağ* siyaset görüşlerine dayalı iki tip yaklaşımdan söz edilebilir. Dinî gruplar konusundaki bu yaklaşımları siyasi arenada da teyit eden bir çalışmaya göre,³³ Türkiye’de sol iktidarlar “onları gözümüz görmesin, ne yaparsanız yapın” derken, sağ iktidarlar “bizim çocuklar” diye bağırına basarlar. 2020 yılının başlarında Türk toplumunda köklerini Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerine kadar indirebileceğimiz, dine ve dinî gruplara ilişkin bu ikili yaklaşımı örnekleyen bir olay yaşanmıştır: İstanbul’daki Uşşakî Tarikatı şeyhlerinden Fatih Eyüp Şağban’la ilgili çocuk istismarı haberleri medyada farklı veçhelerden yer almaktaydı. Sol-Kemalist tandanslı Cumhuriyet gazetesi, haberi “İşte Tarikat Gerçekleri” şeklinde manşete taşımış ve tüm tarikat, dergâh, dinî yurt ve Kur’an kurslarını kastederek, çoğul ifadeyle “sapkınlığın temsilcileri”ni hedefe koymuştur.³⁴ Buna karşın sağ-muhafazakâr çizgideki Yeni Şafak gazetesi aynı haberi aynı gün manşetten “Bu Sapık Kimin Adamı” diyerek duyurmuştur. Manşetin dili, suçluyu İslami camianın dışına atmakta ve şahsın Almanya bağlantılarını sorgulayarak dindarları töhmet altına alacak bir proje olduğu imasında bulunmaktadır.³⁵ Yeni Şafak gazetesinin verdiği tepkinin altında yatan amil, tüm İslami motiflere hamiyetle yaklaşan İslamcılık ideolojisi olduğu söylenebilir.

Esasen birer din ekolü olan ve Türkiye’de dindarlar arasında yaygınlık gösteren Nurculuğu ve Nakşibendiliği de dinin yalnız ahlaki ve mistik alanında kalmadıkları için İslamcılık içinde değerlendirilebiliriz. İslamizm (İslamcılık) terimi, 18. yüzyılda Voltaire tarafından İslam dini yerine kullanılmıştır. Daha öncesinde kullanılan “Muhammedcilik”, Müslümanlar tarafından hoş karşılanmayınca bu terim gündeme getirilmiştir.³⁶ İttihad-ı İslam en büyük mefkûre, adeta “olmazsa olmaz” şeklinde gerekli görüldüğünden bu düşüncüyü sosyolojik temelde işleyebilmek için indirgemek pahasına bir dinî ideoloji saymak mümkündür. Zira bu düşünüş şekli bireyin iç yaşantısını düzenlemekle kalmamakta, Müslümanların çeşitli alanlardaki hedeflerine dair öneriler sunmaktadır. Bir Nakşibendi şeyhi olan Kotku’nun sohbetlerine bakıldığında milli kalkınma, milli sanayi, ağır sanayi hamlesi, ekonomik bağımsızlık, faizsiz bankacılık gibi konuların dile getirildiği ve tarikat mensuplarının bu yöne

³² Georg Simmel, *Modern Kültürde Çatışma*, çev. Tanıl Bora vd. (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 78.

³³ Hilmi Demir, “Cemaatler Konusunda Ezberlerinizden Kurtulabilir misiniz?”, *Fikir Turu* (blog), 31 Ocak 2022.

³⁴ Zehra Özdilek, “Sapkınlığın Temsilcileri”, *Cumhuriyet Gazetesi* (05 Eylül 2020), 5.

³⁵ Mustafa Duran, “Bu Sapık Kimin Adamı”, *Yeni Şafak Gazetesi* (05 Eylül 2020), 9.

³⁶ Shelina Janmohamed, *M Nesli: Yeni Müslüman Gençlik*, çev. Seda Darcan Çiftçi-Esin Kızılelma (İstanbul: Kaktüs yayınları, 2018), 155.

kanalize edilmeye çalışıldığı görülür.³⁷ Nitekim bu yönüyle İslamcılığı “ideolojik davranışlar kümesi” olarak tanımlamak pekâlâ mümkündür.³⁸

İnsan doğasının işleyişi gereği her tür söylemin karşı tezini üretme imkânıyla modernliğe tepki sayabileceğimiz İslamcılığı “dernek karşıtları derneği kurmak”³⁹ gibi bir tarz içerisinde görmek imkân dâhilindedir. Zira XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Batı üstünlüğüne karşı koyma arayışları, önce entelektüel sahada başlayan İslamcılık akımını bu temel üzere oturtmuştur. Mısır merkezli “İhvan-ı Müslimin” ve Hint üst kıtasındaki “Cemaat-i İslamiye” bu arayışların neticesi olan modern İslami cemaat oluşumlarıdır. 20. yüzyıla gelindiğinde tarikatların yapısı da modern toplum arayışları ile değişmeye başlar. Genellikle kapalı havzalarda klasik örgütlenmelerini sürdüren tarikatların yanında bazı tarikatlar bünyelerine yeni fonksiyonlar katarlar. Tarikat tipi örgütlenmelerin yanı sıra yeni ve modern yapılar da görülmeye başlanır. Tarikatlarda olduğu gibi yalnız ferdi ahlak üstünde yükselmektense ortak çıkarları önceleyip seküler sahada mevzi kazanma gayretinde olan dinî hareketler, yeni bir “grup dinamizmi” oluştururlar. Yeni dinî hareketler paralelinde İslam coğrafyasında görülen bu oluşumlar, Kirman (2004) tarafından “yeni dinî cemaatler” şeklinde ifade edilir. Bir iki istisna dışında⁴⁰ tüm bileşenleriyle Nurculuğu bu kavrama yerleştirmek mümkündür.

Eski bir cemaatleşme tipi olan tarikat ile yeni dinî cemaat karşılaştırılacak olursa her şeyden önce bir dikotomiden bahsedilmediği vurgulanmalıdır. Tarikat-cemaat kavramları sosyal bilimlerde de iç içe kullanılmaktadır. Yine de genel hatları ile bir çerçeve çizilecek olursa tarikat içe dönük, cemaat ise dışa dönük bir dinî anlayışı iktiza eder. Tarikatlar genellikle meşruiyetini bir silsileye bağlı olmakla dinî köken ibraz eden mistik oluşumlardır.⁴¹ Cemaatler ise genelde dinî önderlerinin karizması ile yetindiklerinden ilk yola çıktıklarında Batılı terminoloji ile “kült” görünümündedir. Tarikatlar şeyhleri öldükten sonra da yapısal bütünlüklerini korurlar. Bölünme olsa bile bu, “halifelik” bağlamında belli şartlara ve icazetlere bağlı bir çerçevede gerçekleşir ve nicel bir artışı beraberinde getirir.⁴² Cemaatlerde tarikatlarda olduğu gibi düzenli, sistemli bir bölünmeden bahsedilemez. Liderin ölümü ile genellikle yeni liderin kim olacağına dair tartışma başlar ve yapı, paralel doğrultuda rakip gruplar üretebilir. Tarikatlar bireyin hallerine dönük sıkı bir disiplin içermekle beraber seküler hayatlarına doğrudan müdahil olmazlar. Cemaatler ise hiyerarşik ve homojen görünümünün ardında daha gevşek ve farklılaşmış bir durum arz eder, böylelikle bireyin seküler hayatlarına da sızma imkânı elde ederler. Bu kavramların birbirine yakın olduğu ve hem tarikatların cemaat şeklini alabileceği hem de cemaatlerin tarikatvari görünüm kazanabileceği göz önünde

³⁷ Abdullah İnce, “Nakşîlik-Siyaset İlişkisi Bağlamında Türkiye’de Dinî Gruplar ve Milli Görüş”, *Journal of Turkish Studies* 12/10 (2017), 156.

³⁸ Şerif Mardin, *Türkiye, İslâm ve Sekülerizm*, çev. Elçin Gen-Murat Bozluolcay (İstanbul: İletişim, 2011), 9.

³⁹ Simmel, *Modern Kültürde Çatışma*.

⁴⁰ Burada, daha ziyade tarikat formu oluşturan Aczmençileri ve kapalı yapıları ile kitle iletişim araçlarına mesafeli olan Kurdoğlu cemaati kastedilmiştir.

⁴¹ Osmanlı Devleti’nde bu grupların geçmişleri kayıt altına alınırdı. Daha detaylı bilgi için bkz. İ. Kara, (2018), *Din ile Modernleşme Arasında; Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergah Yayınları, İstanbul, s. 311-389

⁴² Hamit Aktürk, “Dini Gruplarda Bölünme: Menzil ve İsmailağa Gruplarında Bölünmenin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi”, *Journal of Islamic Research* 36/2 (2025), 292-307.

bulundurulmalıdır. Diğer yandan tarikatlar içinden yeni cemaatlerin de çıktığı vakidir. Örneğin eskiden Kâdirî ve Nakşî tarikat şeyhleri ile irtibatı olan fakat onlara ilişkin aidiyet bağını kestiğini “zaman, tarikat zamanı değil” sözü ile deklare eden Said Nursî ve cemaati buna örnektir.

Cemaatleri zihniyet temelinde kategorileştirmek de mümkündür. Müslüman toplumlarda bugün üç tür zihniyet, gruplar üzerinden varlık bulmaktadır. Modern, Selefî ve Tasavvufî İslam anlayışı olarak tasnif edilebilecek bu zihniyet farklılaşması hem akademik hem de siyasi kamuoyunu meşgul etmektedir. Türkiye’deki tarikat ve cemaat çevrelerinin çoğunlukla tasavvufî/geleneksel İslam’ı temsil ettiği söylenebilir. İslam’ın modern yorumu da Batılılaşma ile yüz yüze gelen Müslüman toplumlar için bir tercih olarak gün yüzüne çıkmıştır. Bazı cemaatler çift taraflı bir reaksiyonla modern hayat tarzının yanı sıra geleneksel dindarlığa da karşı konumlanmıştır. Siyasi ve ekonomik sarsıntılara muhalefetle güç kazanan ve otantikliği temsil iddiasındaki Selefî akımlar, bu şekilde değerlendirilebilir. Selefîler, tarikat şeklinde organize olan tasavvuf ekolünü dinin asliyetine halel getirdiği iddiasıyla eleştirirler. Bu yüzden tarikat çevrelerinin çoğunda geliştirilen bir retorikle “Vahhabî” projesi olmakla suçlanırlar.⁴³ Otokratik örgütlenme ve sıkı hiyerarşik düzenleniş, Selefî ve modern cemaat yapılarının birçoğunda tespit edilebilecek bir özelliktir. Bu grupların bazılarında radikalleşme ciddi bir sorun olarak gözlenmektedir. Radikal cemaatler hücre yapılanması şeklinde illegal gizli örgütlenmeye kadar gidebilirler ki bunların hedefi görünenin çok ötesinde toplumu kuşatmaktır. İster cemaat ister tarikat tipi gruplar olsun radikalleştikleri ölçüde müdahaleci ve partikülerist olmaktadır ve dinin ruhundaki birliğe zarar vermektedir.⁴⁴

Yukarıdaki kritiklerden yola çıkarak Türkiye’de “sırf dinî grup” olarak tanımlanan dinî örgütler; *zihniyet, köken ve yöntem* bakımından değerlendirilip üç grupta tasnif edilebilir:

2.1. Geleneksel dinî-kültürel gruplar

Tarikatlar tasavvufun sistemleşmiş ve kalıplaşmış ritüellere dönüştüğü, köklerini Selçuklu-Osmanlı dinî sosyalleşme tecrübesinden alan gruplardır. Cumhuriyet öncesinde tekkeler şeyh etrafında örgütlenirlerdi. Artık geleneksel tekkeler olmasa da halen geleneği devam ettiren ve halk arasında “şeyh” olarak adlandırılan kişiler vardır. Nakşibendîlik, Kadirîlik, Rûfâîlik gibi ekolleri temsil eden irili ufaklı çok sayıda tarikat ülkemizde varlığını devam ettirmektedir. 1924’te çıkarılan kanunla yasaklanmış olsalar da -iddialarına göre- *şeyh-mürîd ilişkisi* çerçevesinde, nefî arzularından arınmaya dönük bir dinî eğitim sürdürmektedirler. Son yıllarda sahip oldukları servet ve imkânların artması ile asli fonksiyonları olan dinî-manevi özellikleri haricindeki sahalarda da etkin oldukları görülmektedir. Kırsalda gelişip zamanla şehirlerde kendine yer bulan bu gruplarda evliya kültünün üstlendiği rol, yerel olanı ümmetin daha geniş toplumuna demirlemek şeklinde olmuştur.⁴⁵ Özellikle yurt dışında da uzantıları olan Nakşî ekolün kolektivite oluşturabilme ve proliferasyon açısından diğerlerinden daha

⁴³ Atay, *Batı’da Bir Nakşî Cemaati*, 270.

⁴⁴ Mehmet Ali Kirman, “Hakikat Tekelciliği ve Dini Partikülerizm”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 19/2 (27 Aralık 2019), 330-346.

⁴⁵ Ernest Gellner, *Müslüman Toplum* (İstanbul: Kalcı Yayınevi, 2017), 223.

etkin olduğu gözlerden kaçmaz. Merkez olarak seçtikleri muhitin adıyla popüler medyaya yansıyan Nakşi tarikatlarının bazıları ve kurucu liderleri şu şekildedir: Erenköy-Mahmut Sami Ramazanoğlu (ö. 1984), Menzil-Abdülhakim Erol (ö.1972), İskenderpaşa-Mehmet Zahit Kotku (ö. 1980), İsmailağa-Mahmut Ustaosmanoğlu (ö. 2022).

2.2. Yeni dinî cemaatler

Modern şehir kültürüne adapte olmakla ortaya çıkan, belirli dinî metinler etrafında örgütlenen, tarikatlara göre daha sıkı hiyerarşiler üreten yapılardır. Kullanılan din dili de farklılaşmıştır. Şeyh, derviş ya da mürit kavramlarının yerini üstat, hoca efendi, talebe, şakirt gibi kavramlar almaya başlamıştır. Batı’da görülen yeni dinî hareketlerin ülkemizdeki muadilleridir. Batı’daki grupların aksine İslam inancındaki *tevhid* ilkesinin bir yansıması olarak itikadî açıdan ana dinî bünyeye bütünleşme prensibi güderler. Yine de lider kültü etrafında ezoterik inançlar geliştirebilirler. Modern imkânlardan faydalanarak hususi bir örgütlenme içine girmişlerdir. Dinin ekonomik ve siyasi işlevlerinden istifadeyle güç kazandıkları gözlemlenebilmektedir. Siyasi ve ticari sahada etkin olacak takipçi kazanma stratejisi ile dışa açılmak isterler. Tarikat değil daha çok cemaat olarak adlandırılan “Nurcu” gruplar ve “Süleymancılar”, ülkemizde bilinen örnekleridir. Daha çok kır yaşamından güç alan muhafazakâr kesimlerin kentlerde modernliği tecrübe etmesiyle ortaya çıkmışlardır. 2013 yılına kadar Fethullahçı⁴⁶ grup da (FETÖ) yeni dinî cemaate benzer özellikler sergilemekteydi.

2.3. Dinî-siyasi oluşumlar

Toplumsal muhalefet ihtiyacını ideolojik söylemi öne çıkararak karşılarlar. Müslüman kimlik onlar için alternatifi olmayan kendini tanımlama biçimidir. Devlet yönetiminin İslamlaşması öncelikli gündemleridir. İslam’ın Hz. Muhammed dönemindeki yayılışını da siyasi okumaya tabi tutan bu gruplara göre İslam’ın bugünkü mücadelesi mecburen ideolojik ve politik olacaktır.⁴⁷ Fakat dinler günlük hayata karışabilen bir kültür üretebilirken ideolojiler Sezai Karakoç’un (ö. 2021) “Diriliş Partisi” örneğinde olduğu gibi yalnız fikir sahasında kalabilmektedir ve bu yüzden dinî-siyasi oluşumların Türk toplumunda genellikle kitleselleşemedikleri gözlemlenir. 1980’den sonra Türkiye’nin dışa açılmasının İslamcılık akımını hızlandırdığı düşünülürse “İran İslam devrimi”nden ilham alan ideolojik gruplar, gelenek eleştirisinden neşet eden Selefi gruplar ve nispeten Türkiye’nin iç dinamiklerinden beslenen “Millî Görüş” hareketi dinî-siyasi oluşumlara örneklik teşkil edebilir. Basın yayın faaliyetlerine son derece önem veren bu yapıların özgül kristalleşmesi ve etkileri siyasi olaylara angajedir.

⁴⁶ Türkiye’de bir darbe teşebbüsüyle adı anılan ve büyük ölçüde eski toplumsal mevzilerinden tasfiye edilen ve marjinalleşen bir grup olarak Fethullahçılık, Batıda “modern cult” tabir olunan yeni dini hareketler dâhilinde incelenebilecek bir yapıdır. Terör iltisakı nedeniyle “cemaat” kavramı dâhilinde incelenip incelenmemesi konusu tartışmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Öztürk, (2015), *Din Sermayesinden İktidar Devşirmek: FETÖ*, Ankara Okulu Yayınları; Diyanet İşleri Başkanlığının raporu için bkz. (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017), “Kendi Dilinden FETÖ, Örgütlü Din İstismarı”; Polis Akademisi Başkanlığının “Yeni Nesil Terör: Fetö’nün Analizi” raporu için bkz. www.pa.edu.tr

⁴⁷ Ruşen Çakır, *Ayet ve Slogan: Türkiye’de İslami Oluşumlar* (İstanbul: Metis Yayıncılık, 2017), 287.

Postmodern zamanlara geldikçe özellikle geleneksel cemaat ve tarikatlarda bir hareketlenme olmuştur. Bilim ve tekniğin insan ufkunu aşan boyutlara ulaşması ile cemaatlerin yapısında da bir “akışkanlık” ortaya çıkmıştır. Nitekim toplumun bir parçasındaki değişme diğer parçalarında da değişmeyi zorlayacaktır. Son hadde karşı çıkılan ve “gavur icadı” denen teknolojik aletler bile bugün itibarıyla cemaat/tarikat duvarını aşabilmektedir. Küreselleşme ve sosyoekonomik liberalleşme birçok dinî gruba zihniyet ve yapı yönüyle zorlamış, cep telefonu gibi araçların yaygınlaşması onları bile medyalaşmaya maruz bırakmıştır.

BULGULAR

3. Nurculuk ve Grup İçi Çoğullaşma

Nurculuğun ortaya çıkışı büyük oranda tarihsel bağlamla anlaşılabilir. Nitekim kurucu isim Said Nursî (ö. 1960), II. Meşrutiyet döneminde siyasi bir figür olarak dikkat çeker. Nursî, milli mücadelenin zor günlerinde işgalci kuvvetlerin baskısıyla Ankara aleyhine Şeyhülislam Dürriyade'nin verdiği fetvayı reddedenlerden olmuş ve milli mücadeleyi destekleyen bir karşı fetva yayımlamıştır. Bu olayın yankısıyla Ankara'ya davet edilmiş, orada bir meclis konuşması yapmış ve Mustafa Kemal'le de görüşmüştür.⁴⁸ Ankara günlerinden sonra 1923 yılında Van'a seyahat ederken din hizmetinin siyasetle olabileceği inancını kaybetmiştir.⁴⁹ Nursî, bu süreçte iç dünyasında bir inkıza (çöküş) uğramış olmalıdır ki bu yolculuğu “Eski Said'den Yeni Said'e geçiş” *yolculuğu* kabul etmiştir. İki yıl Van'da yaşadktan sonra 1925'te çıkan Şeyh Said ayaklanması ile alakalı olabileceği gerekçesiyle tutuklanır ve Isparta/Barla'ya sürgün edilir. Zorunlu iskân edildiği yıllarda ondan etkilenen birkaç kişinin yardımıyla Risale (kitapçık/mektup) adını verdiği metnin telifine başlar. Aslında Nursî'nin kendi nefesine mektuplar⁵⁰ yazdığı söylenir, ancak yer yer hikâye tekniğinin kullanıldığı bu metinleri okuyanlar bir çeşit dinî neşve duymaktadır. 1934 yılında Barla'dan Isparta'ya gönderilmesiyle çevresindeki topluluk cemaate dönüşmeye yüz tutmuş, yazılan eserlerin çoğaltılma imkânı artmıştır.

Önceleri “Risaleler” elle çoğaltılır. Müntesiplerin inançlarına ve günlük hayatlarına *moral takviye* olarak yansıyan ve her geçen gün onların çabaları ile yaygınlaşan metin, klasik anlamıyla “medya” örneğidir. Nurcu gelenek, kitabın dinî hayatta hangi mertebeye çıkabileceğini gösteren önemli bir örnektir. Risale-i Nur adı verilen bu kitaplar cemaat müntesiplerince her namaz sonrası düzenli şekilde okunur. Geleneksel vaaz, burada Risale-i Nur'un okunup açıklanmasına dönüşür. Tarikatlarda olduğu gibi bir önceki liderin konumunu devam ettiren bir lider söz konusu olmadığı için kitaplar gruba adeta liderlik eder.⁵¹ Nitekim

⁴⁸ Haldun Çancı, *İslam Siyasal Düşüncesi Çerçevesinde Bir Siyasal İdeoloji Olarak Milliyetçilik ve Said Nursi* (Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul Üniversitesi, Doktora, 1998), 178.

⁴⁹ Said Nursî, *Bedizzaman Said Nursî Tarihçe-i Hayatı* (İstanbul: Envar Neşriyat, 1996), 133.

⁵⁰ Kelimenin mektup karşılığı bulunmakla beraber Osmanlı yazı geleneğinde kelime “kitapçık” anlamı ile daha yaygın bir anlam bulmuştur. Nurcular, kitabın asıl adının “Sözler” (The Words) olduğunu ve müstemilatiyle beraber kitapçıklardan oluştuğu için “Risale-i Nur Külliyyatı” denildiğini belirtirler.

⁵¹ Bilgin, *Din ve Toplum - Din Sosyolojisine Giriş*, 128.

Said Nursî, takipçileri tarafından yayımlanan ve mesajını yayan Risale kümesini işaret ederek “gazidirler...” demiştir.⁵² Telif bir kitabın “küfür cephesi ile savaştığını” ima etmek, geleneksel dindarların derin zihinsel kodlarında bulunan cihat ve gaza söylemine göndermedir. Mücadelenin kılıçla değil kalemle yapılacağına dair bir Batı aydınlanmasının izlerine rastlamak burada pekâlâ mümkündür. 1944 yılında Denizli mahkemesinin beraat kararıyla yayın engeli kaldırılan “Risaleler”, daktilo ve teksir makinesi ile çoğaltılmaya başlanır. Önce elle yazılan, kulaktan kulağa aktarılan, bunca emekten sonra muhiplerinin gözünde *mücahit* sıfatıyla kutsallık halesi kazanan bu metin; bulunabilen tüm teknik imkânlar kullanılarak yayılmak istenmiştir. İlk dönemler Arap alfabesi esaslı Osmanlı yazı Türkçesi kullanılırken harf inkılabının (1 Kasım 1928) yaygınlaşması ile bunda ısrar edilmeyip Latin alfabesinin de yayın ağına eklenmesi, grubun proliferasyon stratejisinin esnekliğine işarettir.

Nurculuk özel eğitim ortamlarıyla müntesiplerine *dar ancak samimi* yaşam alanları sunarken bir mitoz bölünme üretkenliği yaratarak cemaatin yayılmasını kolaylaştırmıştır.⁵³ Türkiye’de en çok tanınan dinî ekollerden olan Nurculuk; proliferasyon sözcüğünün toplumsal anlamına örneklik edecek şekilde en çok parçalanan, fakat parçalandıkça çoğalan ve etki alanını genişleten bir yapı arz etmiştir. Said Nursî’den sonra cemaat içinde, her dinî grupta görülen karizmatik liderin ölümünden sonra yaşanan sorunlarla karşılaşılır. Grup içi farklılıklar gün yüzüne çıktıkça tekçi bir yorum anlayışı dayatılmaya başlanmış ve ardından tepki olarak yeni yorumlar geliştirilmiştir. Neticede yeni bölünmeler yaşanmıştır. Bu durumu “çoklu Nurculuk” olarak tarif etmek de mümkündür.⁵⁴ Bir *metin cemaati* olsa da Nurcularda liderlik en ciddi ayrışma gerekçesi görünmektedir. Ancak burada, öncü isimlerin temsilini yaptığı “anlayış ve zihniyet” temelli kültürel farklılaşmalar üzerinde durulacaktır. Nitekim ilk ayrılık, “Risaleler”in Latin alfabesi ile basılıp basılmaması tartışmalarında yaşanır. İkinci ayrılığa tebliğ/hizmet metodu ve muhtemelen amaçlardaki farklı anlayışlar sebep olur. Üçüncü ve dördüncü ayrılıklar siyasetle ilişkilerden kaynaklı liderlik tartışmalarıdır. Nitekim 1982’de ve 1989’da bu yönde iki büyük ayrılık yaşanmıştır.⁵⁵ Ayrıca kendini yetiştirip adını duyuran bazı “talebeler”, memleketlerinde dinî anlamda saygın birer isim haline gelerek kendi cemaatlerini kurmuşlardır. Etnisite etrafında oluşan hassasiyet ve kuşak farklılığı da grup içi ayrılıkların sebeplerinden sayılabilir. Birbirine eşlik eden grupların değişik ilgileri de Risale metinlerinin farklı şekillerde anlaşılmasına yol açmış ve çoğullaşmaya sebep olmuştur.⁵⁶ Son tahlilde yapısal nitelikleri ile farklılaşan cemaatlerin toplumun farklı kesimlerine hitap etmelerini, böylece yaygınlıklarını artırmalarını doğal proliferasyon göstergesi kabul etmek yerinde olacaktır.

⁵² Şerif Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017), 16.

⁵³ Mahsum Aytepe, “Doğuşundan Günümüze İslamcılığın Türkiye Seyri: Bir Sınıflandırma Denemesi”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (01 Haziran 2016), 182.

⁵⁴ Mehmet Salih Ökten, *Cemaat Modernliği: Nurcularda Uyum, Direnç ve Değişim Dinamikleri* (Ankara: Nobel Akademik yayıncılık, 2021), 103.

⁵⁵ Metin Karabaşoğlu, *Saykal: Risale-i Nur’a husumetin kısa tarihi: iddialar ve cevaplar* (Cağaloğlu, İstanbul: Selis Kitaplar, 2017).

⁵⁶ M. Hakan Yavuz, “Yayına Dayalı İslami Söylem ve Modernlik: Nur Hareketi” (3. Uluslararası Bediüzzaman Said Nursi Sempozyumu, 26.09 1995), 310.

Bruinessen'e göre Nursî'yi kendi siyasi pozisyonlarına göre tanımlayan bu gruplar onu farklı kimliklere büründürürler. Said Nursî, tasavvufa ilgilenenler için bir sufi liderken Kürt milliyetçiler için bir Kürt molla; sağ politikacılar için katı bir anti-komünist; Müslüman entelektüeller için modern bilimlere olumlu yaklaşan bir İslam reformcusu olarak kabul edilmiştir.⁵⁷ Öyle anlaşıyor ki "Risale-i Nur" kaynaklı cemaatleşme düşüncesi farklı karakterde insanlara alan açmıştır. Öze yakınlığa göre "talebe-dost-kardeş" olarak sınıflandırılan bu hareketin yelpazesinde sosyal hayatın farklı, yaygın ve değişken mahallerine mesajı ulaştırmayı amaçlayan gruplar ve insanlar bulunmaktadır.⁵⁸ Nurcu gruplarda bu farklılığı "güzel, daha güzel, en güzel" olarak nitelendirmenin serbest bırakıldığı söylenmekte, bununla beraber "hepsini güzel olarak görmek" prensibi vurgulanmaktadır. Ancak işin aslının öyle olmadığı grup içi tartışmalardan ortaya çıkarılabilir. Grup içi yorumlar arttıkça ihtilaflar da keskinleşir. Bu yorumları şahsi çıkarılardan ve dinî hayata dair önceki tecrübe ve bilgilerden ayırmak zordur.

Türkiye'de çok sayıda Nurcu grup/oluşum bulunmaktadır. Konu ile ilgili başvurulacak kaynaklardan edinilen izlenimle bu sayının elli civarında olması muhtemeldir. İbadet ve itikat boyutlarında farklılaşmanın olmadığı iddiası doğru kabul edilirse bu ayrışmalar neden kaynaklanmaktadır? Bu grupların başlarda politik gelişmeleri takip eden liderlik tartışmaları neticesinde oluştuğu akla gelmektedir. Ancak ayrışmaların sebepleri analiz edildiğinde kültürel farklılaşma boyutunun es geçilemeyecek denli anlamlı çıktılar verdiği anlaşılmıştır. O halde farklı kültürel evrenlere ve yaşam tarzlarına hitap eden ve her biri kendi eşik bekçisince⁵⁹ temsil edilen bu grupları, kültürel farklılaşma planında şu şekilde kategorize etmek mümkündür:

3.1. Osmanlı Türkçesi Yazı Dilinde Israr Eden "Yazıcılar"

Hüsrev Altınbaşak, henüz Said Nursî hayattayken Risalelerin yazı usulü hakkında değişime kapalı olduğunu bildirmiştir.⁶⁰ Kuran-ı Kerim'in Arapça olması hasebiyle Latin alfabesinin kullanımını Müslümanlıkta bir gerileme olarak görür. "Yazıcılar" halen Hayrat Vakfı bünyesinde faaliyetlerini sürdürmektedir. Risaleler, yasaklı olduğu dönemlerde "kibrit kutuları dahil bulunan her kâğıt parçasına" yazılarak çoğaltılmış, bunu itiyat haline getiren "talebeler" yazarak öğrenmenin ve hıfzın öneminden bahisle kendilerine has bir eğitim metodu ve hayat tarzı edinmişlerdir. Said Nursî bu usulü benimseyenlere en zor zamanlarda destek sundukları gerekçesiyle minnettardır. Ancak Cumhuriyet'in en önemli devrimlerinden harf inkılabının yaygınlaşması sebebiyle Latin alfabesi ile matbaada basılan Risaleleri de sevinçle

⁵⁷ Umut Azak, *Türkiye'de Laiklik ve İslam: Islam and Secularism in Turkey*, çev. Ayten Alkan (İstanbul: İletişim Yayınları, 2019), 239.

⁵⁸ Şener Dilek, "Risale-i Nur'un Metod ve Gayesi", *İslâm Düşüncesinin 20. Asırda Yeniden Yapılanması ve Bediüzzaman Said Nursî* (İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1992), 145.

⁵⁹ Heidi Campbell, *Digital Creatives and The Rethinking of Religious Authority* (Abingdon, Oxon ; New York, NY: Routledge, 2020), 11. Eşik bekçisi" (gatekeeper) metaforuyla dinî bilginin yayılması sırasında onu filtreleyen, modern ve geleneksel toplumlarda farklı sınırlılıklara tabi, toplumsal iktidar/güç sahibi *din adamları* kastedilmektedir.

⁶⁰ Hüseyin Arslan, *Dini Gruplar ve Siyaset: Yeni Asya* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 14.

karşılar: “Sizin bu defa neş’eli, güzel mektuplarınız, Risale-i Nur’un serbestiyeti ve matbaa kapısıyla intişarı hakkında beni çok mesrur eyledi...”⁶¹

3.2. Özerk Bir Yaşam Alanı İnşa Eden “Okuyucu” Gruplar

Nurculuk ekolünün ana bünyesini ve ortalamasını temsil ettiği düşünülebilir. Said Nursî’nin ölümünden sonra cemaatin dağılmasını önlemek için bir meşveret heyeti oluşturulmuş ve Zübeyir Gündüzalp’in ismi öne çıkmıştır. Yazıcı grubun liderinin heyette yer almayı reddetmesinden sonra bu grup “Okuyucu” olarak anılmıştır. Zira Risalelerin yazılmasından çok okunup anlatılması esas alınmakta ve bu amaçla matbaa, teksir gibi tekniklerden istifade edilmektedir. “Okuyucular” bazı liderlik tartışmaları ve konjonktürel sebeplerden dolayı kendi içlerinde farklı gruplar üretmişlerdir. Ortak özellikleri ise şehirli bir hayata yaslanırken “Lahika” denen kitaplarla belirlenen prensiplerden taviz vermemeleri olmuştur. “Lahikalar” ile Nursî’nin Yeni Said dediği dönem referans alınır ve bir nevi sükûnet ve dinginlik adaları olan *özerk alanlar* inşa edilir. “Risale-i Nur dershaneleri” denen bu mekânlar üzerinden Okuyucu gruplar faaliyetlerini sürdürürler ve dışardan bakıldığında diğer sosyal-siyasi alanlara müdahil olmaktan imtina ettikleri gözlenir. Bünyesinden Kırkincılar, Kurdoğlu Grubu, Sakarya Grubu, Nesil Grubu, Meşveret vs. çok sayıda fraksiyon çıkarmış olan Okuyucular nüans farkları olsa da kültürel yapı olarak birbirlerine yakındırlar.

3.3. Siyasal Bir Kültürün Takipçisi Olan Yeni Asya Grubu

Said Nursî’nin hayatında üçüncü Said olarak da adlandırılabilir bir dönem daha vardır.⁶² Demokrat Parti’nin iktidar olduğu yıllarda Said Nursî, kanaat önderi gibi hareket etmiş ve Müslümanların bazı taleplerini yüksek sesle aktarmak istemiştir. Bunlar; ezanın Arapça aslından okutulması, Ayasofya’nın yeniden cami statüsüne kazandırılması ve Risalelerin devlet eliyle bastırılmasıdır. Ayrıca dindarlar lehine birtakım politikalar üreten Adnan Menderes’e açıktan destek verilmiş, mektup yazılmıştır. Bu gerekçelerle Nurcuların ana kolu olma iddiasında bulunan ve Okuyuculardan ayrılan Yeni Asya gazetesi çevresi, Demokrat Partinin ardından onun varisi sayılan Adalet Partisi ve Doğru Yol Partisine açıktan destek vermiş, gazete sayfalarına bu desteğin yazılı ve görsel ifadelerini taşımıştır. Diğer Nurcuların güncel politik atmosferden uzak bir hayat benimsemelerine rağmen bu oluşum, *demokrat misyon* adını verdikleri siyasi çizgiyi içselleştirmiştir.

3.4. Etnisite Özelinden Hareketle Oluşan Nurcu Gruplar

Said Nursî’nin etnik kökenini öne çıkaran ve bu bağlamda Risale-i Nurlardan bazı kelimelerin bilerek çıkarıldığını ve kitapların tahrif edildiğini ileri süren Zehra ve Med-Zehra gruplarıdır. İsimleri, üstatları Said Nursî’nin “Eski Said” olduğu dönemde Padişah II. Abdülhamit’e sunduğu ve Van’da yapılmasını istediği “Medreset’üz-Zehra” adlı üniversite/medrese projesinden gelmektedir. Said Nursî topluma ilişkin önerilerinde

⁶¹ Said Nursî, “Emirdağ Lâhikası”, *Risale-i Nur Külliyyatı* (2016), 73.

⁶² Arslan, *Dini Gruplar ve Siyaset*, 130.

etnisiteyle ilgili meselelere de yer vermiştir.⁶³ Bu gruplar, Said Nursî'nin Isparta'ya sürgün olmadan önceki ilk dönemine sıklıkla referans vererek Kürtlerin asli unsur olarak yer alacağı ittihat-ı İslam'ı bir siyasi dava olarak benimserler. Bu oluşumlarda coğrafi ve demografik şartlara eklemlenen politik bir söylemin Nurculuğu bölgesel olarak farklılaştırdığı -hatta kimlik temelinde ayırttığı- düşünülebilir.

3.5. Tarikat Geleneğine Yakınlaşan Nurcu Oluşum/Aczmendilik

Risale-i Nurlarda Peygamber'e uyanların sünnet yolu anlamındaki "tarikat-ı Ahmediye" olarak geçen tabirden mülhem Aczmendiler, tarikatvari bir oluşum kurmuşlardır. Aczmendiler, Said Nursî'nin Nakşibendilerin bir sözüne nazire olarak söylediği "tarik-i aczmendi" tabirine sıklıkla işaret ederler: *"Tarik-i Nakşi hakkında denilen 'Der tarik-i Nakşibendî lâzım âmed çâr terk / Terk-i dünya, terk-i ukbâ, terk-i hestî, terk-i terk.' olan fıkra-i rânâ birden hatıra geldi. O hatıra ile beraber, birden şu fıkra tulû etti: 'Der tarik-i aczmendî lazım âmed çâr çiz / Fakr-ı mutlak, acz-i mutlak, şükr-ü mutlak, şevk-i mutlak ey aziz.'"*⁶⁴

Burada "Risale-i Nur mesleği"nin acz, fakr, şükür ve şevkten geçtiği anlatılır. Aczmendiler sıra dışı kıyafetleri, ellerinde değnekleri, liderlerinin söz ve eylemleri ile "28 Şubat" adı verilen dönemin arifesinde medya gündemine oturmuştur.⁶⁵ Nurcuların çoğu bu tarzı kabul etmediğinden Aczmendiler grup içinde heterodoksi olarak görülür. Elazığ ve Malatya yörelerinde halk kültürü içinde güçlü bir yer edinen Kadirilik ve Nakşilik gibi tarikat anlayışları,⁶⁶ Nurculuğu bir şekilde yerelleştirmiş ve dönüşüme uğratmış olmalıdır.

3.6. Post-Nurcu Bir Kült Oluşum Olarak Gülenistler

Nurcu ekol içindeki bu farklılaşmalardan başka Türkiye'de devlet içerisinde paralel bir bürokratik yapılanma kuran, elde ettiği ekonomik ve siyasi gücü ülke idaresinde söz sahibi olmak için kullanan ve 15 Temmuz'daki darbe girişimiyle anılan Gülenist yapıyı Nurcu ekol içerisinde değerlendirenler bulunmaktadır. Onları, "neo-Nurcu"⁶⁷ olarak adlandıranların yanı sıra bu yapıyı ciddi anlamda farklılaşmış haliyle "post-Nurcu"⁶⁸ görenler de vardır. Gülenistlerin Nurcu köklere sahip olmakla birlikte tipik Nurculuktan ayrılmış ve başkalaşmış bir oluşum olduğu söylenebilir. Sonu darbe girişimine varacak denli bir dönüşümden bahsedilmesi, kriminal faktörlerin yanında grubun merkezinin yurt dışına kaydıkcı Batı kökenli ezoterik yeni dinî hareketlere benzemesi ile de açıklanabilir.

⁶³ Fatih Ertaş, *Said Nursî'nin Eserlerinde Din ve Etnisite Sorunu* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2012), 103.

⁶⁴ Said Nursî, "Lemalar", *kulliyat.risaleinurenstitusu.org* (2016), 473.

⁶⁵ Hulki Cevizoğlu, *Nurculuk* (İstanbul: Beyaz Yayınları, 1998), 340.

⁶⁶ Günerkan Aydoğmuş, *Harput Kültüründe Din Alimleri* (Elazığ: Manas Yayıncılık, 2008).

⁶⁷ M. Hakan Yavuz, "Towards an Islamic Liberalism?: The Nurcu Movement and Fethullah Gülen", *Middle East Journal* 53/4 (1999), 584-605.

⁶⁸ Celaleddin Çelik, "Örgütlü Dinî Gruplarda Hegemonik Dönüşüm Nurculuktan Post-Nurculuğa, Cemaatten Örgüte Gülenist Yapının Sosyolojik Kodları", *İnsan & Toplum Dergisi (The Journal of Human & Society)* 7 (30 Haziran 2017).

3.7. Dijital Kuşak Nurcular

Her bir kuşağın hüküm süresi kırk sene olarak düşünülebilir.⁶⁹ Buna göre bir gençlik örgütü olma potansiyeli taşıyan yeni nesil Nurcuları, Türkiye’de Nurcu ekolün üçüncü kuşağı saymak mümkündür. 1930’lardan itibaren ilk kuşak, Said Nursî ve yakın çevresi, mektup (risale) kardeşliği üzerinden “*tipografik kuşak*” sayılacak olursa 1970’lerden sonra beliren ikinci kuşak, radyo ve televizyonun analog dünyasına denk gelir ve “*analog kuşak*” olarak adlandırılabilir. “*Dijital kuşak*” ise 2010’larda başlayan süreçte yeni dindarlık formları ile şekillenen⁷⁰ ve başta YouTube olmak üzere sosyal medya kanalları üzerinden yeni tip bir örgütlenme gerçekleştiren⁷¹ ve diğer Nurcu gruplardan bağımsız hareket eden *dijital kuşak Nurcu oluşumlarıdır*. Nurcu ekol içerisinde ilk kez yaş faktörüne bağlı dikey ayrışma yaşanmaktadır. Bu kuşaktaki youtuber’lar, “keşfet” algoritması gibi *sosyal medya* fırsatlarını değerlendirmek suretiyle *proliferasyon* (hızlı yayılma) özelliği göstermekte ve böylelikle parçalı yapıda sosyolojik oluşumlara neden olmaktadır. Bunlara ilki “Sözler Köşkü” adıyla açılan ve YouTube üzerinden yayımladıkları videolarla adını duyuran gençlik merkezli oluşumlar örnek verilebilir.

SONUÇ

Kurumları ile moderniteye uyum sağlamış Türkiye’nin siyasi, sosyal ve kültürel alt yapısı ve geçmişi; tarikat-cemaat tipi dinî organizasyonların halen var oluşunda etkili olmuştur. Onları yalnızca inanç pratiklerinin taşıyıcısı şeklinde düşünmek yanlış olacaktır. Bu oluşumlar kimlik inşası, sosyal dayanışma, kültürel aktarım ve hatta siyasi pozisyonlanma gibi çok boyutlu işlevler üstlenirler. Modernleşme, kentleşme, küreselleşme ve medya teknolojilerindeki gelişmeler, bu yapıların örgütlenme biçimlerini ve etki alanlarını dönüştürmüş; geleneksel tarikatlar ile modern dinî cemaatler arasında yeni yeni ara formlar ortaya çıkabilmiştir. Bu çerçevede Cumhuriyet dönemi Türkiye’sinin özgün dinî hareketlerinden biri sayabileceğimiz Nurculuğun gelenekselden moderne çeşitli görünümde ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Metin merkezli yapısı, “Risale-i Nur” denilen kitaplar etrafında şekillenen ortak bir düşünce ve yaşam pratiği yaratmış; klasik tarikatlarda görülen silsile ve liderlik mekanizması yerine eserlerin kendisinin rehberlik ettiği bir model gelişmiştir. İşte bu model, Said Nursî’nin vefatından sonra grup içi farklılaşmaları engelleyemediği gibi tersine teşvik edici olmuştur. Alfabe tercihlerinden siyasetle ilişkilere, etnik hassasiyetten kuşak farklılığına kadar pek çok neden, bu ekolün çok sayıda fraksiyona ayrılmasına, ayrılırken de sosyal proliferasyon ile hareket özelliği kazanmasına yol açmıştır.

Nurculuk içindeki yedi ana grup -Yazıcılar, Okuyucular, Yeni Asya Grubu, etnisite temelli oluşumlar, Aczmendiler, Gülenistler ve Dijital Nurcular- hareketin hem süreklilik hem de

⁶⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergah Yayınları, 2018), 394.

⁷⁰ Habip Meçin, “Kurumsal Dinden Bireysel Dindarlığa: Ait Olmadan İnanma”, *Journal of Media and Religion Studies* 8/2 (31 Aralık 2025), 587; Mustafa Çuhadar, “Postmodernizm, Dijitalleşme ve Hibrit Dindarlık”, *Tevilat* 2/1 (30 Haziran 2021), 71.

⁷¹ Hasan Sarı, *Yeni Bir Nurcu Oluşum Olarak “Hayalhanem”* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023).

değişim kapasitesini ortaya koymaktadır. Bazı gruplar geleneksel yapıyı korumaya çalışırken, bazıları siyasi angajman, yerelleşme, dijitalleşme veya uluslararası ağlardan kaynaklanan etkilerle yeni yönelimlere girmiştir. Bu çeşitlilik, bir yandan cemaatin esnekliğini ve adaptasyon gücünü artırırken, diğer yandan ortak kimlik algısını zayıflatma riskini de beraberinde getirmektedir.

Sonuç olarak, Nurculuk örneği, modern dinî hareketlerin yalnızca teolojik söylemlerle değil; tarihsel bağlam, sosyo-kültürel şartlar, liderlik dinamikleri, teknolojik gelişmeler ve küresel etkilerle birlikte anlaşılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, Türkiye’de dinî grupların geleceğine ilişkin analizlerde geleneksel aidiyet biçimlerinin yanı sıra modern iletişim ve örgütlenme araçlarının ve kültürel farklılaşmaların da dikkate alınması gerektiğini gösterir. Zira bu dinî yapılar, bir yandan inanç sisteminin pratikteki taşıyıcılığını üstlenirken diğer yandan modern gelişmelere ayak uydururlar. Öyle ki Nurculuk örneğinde görüldüğü üzere tarihî rastlantılar yahut bilinçli bir strateji sonucunda dinî gruplardan bazıları hareket özelliğine sahip olabilmektedirler.

Extended Abstract

Diversity of Religious Structures in Modern Türkiye and Social Proliferation in the Case of Nurculuk

Religion is one of the most fundamental components of social structure, shaping not only individuals' spiritual lives but also interacting continuously with cultural, political, and ideological formations. Classical sociological approaches, particularly Ferdinand Tönnies' distinction between "*gemeinschaft* and *gesellschaft*", provide an important framework for understanding how religious groups transform under modern conditions. Contrary to the expectations of classical modernization and secularization theories—which predicted the gradual decline of religion in the public sphere—religious communities have persisted in modern societies. Rather than disappearing, they have adapted to urbanization, globalization, and advances in communication technologies, acquiring new organizational forms and social functions. In this context, analyzing how religious groups survive and transform is essential for understanding the sociological dynamics of contemporary Türkiye.

The conceptual framework of this study is built around the notion of "social proliferation," a concept borrowed from biology and reinterpreted within a sociological perspective. In biological terms, proliferation refers to the division and multiplication of cells. Metaphorically applied in this study, social proliferation does not denote fragmentation leading to dissolution, but rather a process through which religious movements expand their influence by diversifying into multiple branches that address different social needs. Unlike "sectarianization," which often implies conflict and rupture, social proliferation is used as a neutral analytical concept emphasizing diversification, adaptability, and continuity. Through this framework, the study examines how the Nur Movement (Nurculuk), one of the most influential religious movements in Republican Türkiye, expanded through internal differentiation while maintaining its overall vitality.

Methodologically, the study employs a qualitative research design based on descriptive analysis. Primary sources include Said Nursî's *Risale-i Nur* book, while secondary sources consist of academic literature on the sociology of religion, theories of religious communities, historical documents, newspaper archives, and existing field studies on Nurculuk. These materials are analyzed comparatively to trace the historical development of the group, its organizational logic, and the transformations it experienced, particularly after the death of its founder. This approach allows the study to situate the Nur Movement within the broader landscape of religious groups in Türkiye.

The findings indicate that religious groups in Türkiye can be broadly classified into three categories: Traditional religious-cultural groups, rooted in Ottoman Sufi orders and structured around sheikh-disciple relations; new religious communities, such as the Nurettin and Süleymanî, which are organized around texts and adapted to urban modernity; and religious-political movements, such as the *Millî Görüş*, which frame Islam as a political ideology. While Nurculuk belongs to the category of new religious communities, it differs from similar movements due to its strong capacity for social proliferation.

Nurculuk evolved into a text-centered religious community, in which authority is derived primarily from Said Nursî's writings rather than from a living charismatic leader. Following Nursî's death, the absence of a centralized authority produced an interpretive space that enabled multiple readings of the same texts. This structural condition facilitated the emergence of various factions

differentiated by cultural practices, political orientations, identity discourses, and generational priorities. Groups emphasizing traditional methods of textual reproduction, those focusing on collective reading and community life, politically engaged factions, identity-oriented interpretations, heterodox protest formations, post-Nurcu cult-like structures, and digitally mediated youth initiatives all emerged from the same textual core.

Rather than weakening the movement, this internal diversification functioned as a mechanism of resilience. Through social proliferation, Nurculuk was able to simultaneously preserve its core religious references while responding to diverse and sometimes contradictory social demands. The absence of a single charismatic leader and the emphasis on *şahs-ı manevî* (collective spiritual personality) normalized division as an adaptive strategy rather than a crisis.

In conclusion, the Nur Movement demonstrates that modern religious movements are not static or monolithic entities, but dynamic and evolving formations. The concept of social proliferation provides a useful analytical tool for understanding how religious groups can survive, expand, and remain socially relevant in secularizing contexts by diversifying their organizational forms and interpretive frameworks.

Keywords: Sociology of Religion, Social Proliferation, Nur Movement, Religious Groups, Modernization

KAYNAKÇA/REFERENCE

- Aktay, Yasin. *Postmodern Kavşakta Din ve Sivil Toplum*. İstanbul: Tezkire, 1. baskı., 2015.
- Aktürk, Hamit. “Dini Gruplarda Bölünme: Menzil ve İsmailağa Gruplarında Bölünmenin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi”. *Journal of Islamic Research* 36/2 (2025), 292-307. <https://doi.org/10.62862/isar.2025-110168>
- Arslan, Hüseyin. *Dini Gruplar ve Siyaset: Yeni Asya*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Atay, Tayfun. *Batı’da Bir Nakşi Cemaati: Şeyh Nazım Kırısı Örneği*. İstanbul: Berfin Yayınları, 2011.
- Aydemir, Aslı. *Toplumsal Hareketler ve Sosyal Medya*. İstanbul: Kriter Yayınevi, 2020.
- Aydoğmuş, Günerkan. *Harput Kültüründe Din Alimleri*. Elazığ: Manas Yayıncılık, 2008.
- Aytepe, Mahsum. “Doğuşundan Günümüze İslamcılığın Türkiye Seyri: Bir Sınıflandırma Denemesi”. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (01 Haziran 2016), 169-199.
- Azak, Umut. *Türkiye’de Laiklik ve İslam: Islam and Secularism in Turkey*. çev. Ayten Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Bilgin, Vejdi. *Din ve Toplum - Din Sosyolojisine Giriş*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2021.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük İslam İlmihali*. İstanbul: Nuh Yayıncılık, 2015.
- Blanchot, Maurice. *İtiraf Edilemeyen Cemaat*. çev. Işık Ergüden. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1997.
- Campbell, Heidi. *Digital Creatives and The Rethinking of Religious Authority*. Abingdon, Oxon ; New York, NY: Routledge, 2020.
- Cevizoğlu, Hulki. *Nurculuk*. İstanbul: Beyaz Yayınları, 1998.
- Çakır, Ruşen. *Ayet ve Slogan: Türkiye’de İslami Oluşumlar*. İstanbul: Metis Yayıncılık, 2017.
- Çancı, Haldun. *İslam Siyasal Düşüncesi Çerçevesinde Bir Siyasal İdeoloji Olarak Milliyetçilik ve Said Nursi*. Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul Üniversitesi, Doktora, 1998.
- Çelik, Celalettin. “Örgütlü Dinî Gruplarda Hegemonik Dönüşüm Nurculuktan Post-Nurculuğa, Cemaatten Örgüte Gülenist Yapının Sosyolojik Kodları”. *İnsan & Toplum Dergisi (The Journal of Human & Society)* 7 (30 Haziran 2017). <https://doi.org/10.12658/human.society.7.13.M0203>
- Çuhadar, Mustafa. “Postmodernizm, Dijitalleşme ve Hibrit Dindarlık”. *Tevilat* 2/1 (30 Haziran 2021), 67-88. <https://doi.org/10.53352/tevilat.994404>
- Demir, Hilmi. “Cemaatler Konusunda Ezberlerinizden Kurtulabilir misiniz?” *Fikir Turu* (blog), 31 Ocak 2022. <https://fikirturu.com/insan/cemaatler-konusunda-ezberlerinizden-kurtulabilir-misiniz/>
- Dilek, Şener. “Risale-i Nur’un Metod ve Gayesi”. *İslâm Düşüncesinin 20. Asırda Yeniden Yapılanması ve Bediüzzaman Said Nursî*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları, 1992.
- Duran, Mustafa. “Bu Sapık Kimin Adamı”. *Yeni Şafak Gazetesi* (05 Eylül 2020), 9.
- Efe, Adem. *Dini Gruplar Sosyolojisi: Isparta Örneği*. Fatih, İstanbul: Dönem Yayıncılık, 2015.
- Efe, Adem. “Kolektif Dindarlık Türü Olarak Tarikat/Cemaat Dindarlığı”. *İslami Araştırmalar* 28/3 (2017), 290-301.
- Erkilet, Alev. *Orta Dogu’da Modernleşme ve İslami Hareketler*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- Ertaş, Fatih. *Said Nursi’nin Eserlerinde Din ve Etnisite Sorunu*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2012.
- Fisher, Gene A. - Chon, Kyum Koo. “Durkheim and the Social Construction of Emotions”. *Social Psychology Quarterly* 52/1 (1989), 1-9. <https://doi.org/10.2307/2786899>
- Foucault, Michel. *Özne ve İktidar*. çev. Işık Ergüden - Osman Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2021.

- Gellner, Ernest. *Müslüman Toplum*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2017.
- Güçlü, Nezahat - Gülbahar, Bahadır. "Türk Eğitim Sisteminde Toplam Kalite Yönetiminin Uygulanması". *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* 13 (04 Aralık 2010), 226-239.
- Günerigök, Mustafa. "Cemaat Sosyolojisi: Bir Kavramın Tarihsel Serüveni". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 7/5 (07 Ekim 2019), 287-297. <https://doi.org/10.18506/anemon.533994>
- İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 2018.
- İnce, Abdullah. "Nakşîlik-Siyaset İlişkisi Bağlamında Türkiye’de Dinî Gruplar ve Milli Görüş". *Journal of Turkish Studies* 12/Volume 12 Issue 10 (2017), 143-164.
- Janmohamed, Shelina. *M Nesli: Yeni Müslüman Gençlik*. çev. Seda Darcan Çiftçi - Esin Kızılelma. İstanbul: Kaktüs yayınları, 2018.
- Karabaşoğlu, Metin. *Saykal: Risale-i Nur’a husumetin kısa tarihi: iddialar ve cevaplar*. Cağaloğlu, İstanbul: Selis Kitaplar, 1. baskı., 2017.
- Kaya, Sıbğatullah. *Sosyoloji ve Din Açısından Cemaatler*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2020.
- Keskin, Ferda. "Sunuş: Özne ve İktidar". *Özne ve İktidar*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2021.
- Kirman, Mehmet Ali. "Hakikat Tekelciliği ve Dini Partikülerizm". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 19/2 (27 Aralık 2019), 330-346. <https://doi.org/10.30627/cuilah.638082>
- Kirman, Mehmet Ali. "Türkiye’de Toplumsal Değişme ve ‘Yeni Dinî Cemaatler’". *Muhafazakar Düşünce Dergisi* 1/2 (15 Ekim 2004), 61-77.
- Latdict. "Latin Dictionary and Grammar Resources - Latdict". *latin-dictionary.net/*. 2025. Erişim 25 Ağustos 2025. <https://www.latin-dictionary.net/definition/20482/fero-ferre-tuli-latus>
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Mardin, Şerif. *Türkiye, İslâm ve Sekülerizm*. çev. Elçin Gen - Murat Bozluolcay. İstanbul: İletişim, 2011.
- Mardin, Şerif. *Türkiye’de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Meçin, Habip. "Kurumsal Dinden Bireysel Dindarlığa: Ait Olmadan İnanma". *Journal of Media and Religion Studies* 8/2 (31 Aralık 2025), 579-597. <https://doi.org/10.47951/mediad.1721890>
- Mensching, Gustav. *Din Sosyolojisi: Din, Kültür ve Toplum İlişkileri*. çev. Mehmet Aydın. Konya: Literatür Yayınları, 2012.
- merriam-webster. "PROLIFERATION Definition & Meaning". *merriam-webster.com*. 2025. Erişim 25 Ağustos 2025. <https://www.merriam-webster.com/medical/proliferation>
- Nursî, Said. *Bediüzzaman Said Nursî Tarihçe-i Hayatı*. İstanbul: Envar Neşriyat, 1996.
- Nursi, Said. "Emirdağ Lâhikası". *Risale-i Nur Külliyyatı*. 2016. Erişim 22 Eylül 2022. <https://kulliyat.risaleinurenstitusu.org/emirdag-lahikasi/takdim/11>
- Nursi, Said. "Lemalar". *kulliyat.risaleinurenstitusu.org*. 2016. <https://kulliyat.risaleinurenstitusu.org>
- Ökten, Mehmet Salih. *Cemaat Modernliği: Nurcularda Uyum, Direnç ve Değişim Dinamikleri*. Ankara: Nobel Akademik yayıncılık, 2021.
- Özbolet, Abdullah. *Kapitalizme Eklemlenme: Dindar Orta Sınıfta Tüketim Kültürü*. Adana: Karahan Kitabevi, 2015.
- Özdalga, Elisabeth. *İslâmcılığın Türkiye seyri: Sosyolojik bir perspektif*. İstanbul: İletişim Yayınları, 4. baskı., 2015.
- Özdilek, Zehra. "Sapkınlığın Temsilcileri". *Cumhuriyet Gazetesi* (05 Eylül 2020), 5.

- Sarı, Hasan. “XI. Yüzyıl Orta Asya Türk Toplumundaki Zümreleşmeye Kutadgu Bilig’den Örnekler”. *Dinî ve Eğitsel Açından Kutadgu Bilig*. ed. Rıdvan Demir - Ramazan Diler. 161. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2023.
- Sarı, Hasan. *Yeni Bir Nurcu Oluşum Olarak “Hayalhanem”*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.
- Sarıbay, Ali Yaşar. *Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam*. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2014.
- Simmel, Georg. *Modern Kültürde Çatışma*. çev. Tanıl Bora vd. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Slattey, Martin. *Sosyolojide Temel Fikirler*. ed. Ümit Tatlıcan - Gülhan Demirez. çev. Özlem Balkız, Özdemir, Cevdet. Bursa: Sentez Yayıncılık, 10.baskı., 2018.
- Şentürk, Hulusi. *İslamcılık - Türkiye’de İslami Oluşumlar Ansiklopedisi*. İstanbul: Çıra Yayınları, 2019.
- Talas, Mustafa. “Sivil Toplum Kuruluşları ve Türkiye Perspektifi”. *Türklük Bilimi Araştırmaları* 29 (01 Mart 2011), 387-401.
- Tuncer, Faruk. “Kur’an-ı Kerim’de Sosyal Grup İfade Eden Kelimelerin Nüzul Sürecindeki Değişimleri”. *Ekev Akademi Dergisi* 16/53 (2012), 24.
- Wach, Joachim. *Din Sosyolojisine Giriş*. çev. Battal İnandı. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları., 1987.
- Yapıcı, Asım - Albayrak, Kadir. “Ötekini Algılama Bağlamında Dinî Gruplar Arası İlişkiler”. *Dini Araştırmalar* 5/14 (01 Haziran 2002).
- Yavuz, M. Hakan. “Towards an Islamic Liberalism?: The Nurcu Movement and Fethullah Gülen”. *Middle East Journal* 53/4 (1999), 584-605.
- Yavuz, M. Hakan. “Yayına Dayalı İslami Söylem ve Modernlik: Nur Hareketi”. 3. Uluslararası Bediüzzaman Said Nursi Sempozyumu, 26.09 1995. <https://docplayer.biz.tr/18831957-Yayina-dayali-islami-soylem-ve-modernlik-nur-hareketi.html>
- Yelken, Ramazan. *Cemaatin Dönüşümü, Geç Modern Dönemde Cemaat Sosyolojisi*. Ankara: Vadi Yayınları, 2015.

